

ГЕОРГИ МАРКОВ ДИМЧО ДЕБЕЛЯНОВ

chitanka.info

ВСТЪПИТЕЛНИ ДУМИ

Димчо Дебелянов е една от крупните фигури в българската лирика. Той ярко изразява тенденциите в литературата ни през периода от началото на XX в., внася нови идеи и мотиви, разкрива с дълбока искреност обаянието на своята благородна личност, събрала в себе си трагедията, нерадостите и бляновете на времето. Никак не е случайно, че когато след смъртта на П. П. Славейков и П. К. Яворов нашата литературна общественост се вълнува от въпроса, кой ще ги замести, Димитър Подвързачов категорично отговаря: Димчо. Подобна оценка, изказана сред приятелски кръг, макар и да е звучала тогава дръзко и неприемливо, е много показателна. Та Дебелянов не беше издал още своята стихосбирка, за него не се шумеше в печата, дори рецензия не беше написана за стиховете му! Но близкият приятел беше преценил обективно значението на творческото дело на Дебелянов и точно указал мястото му в българската литература.

Дебелянов не е като Ботев глашатай на революционните идеи на епохата, не е като Вазов летописец на народните борби и страдания, не е като Пенчо Славейков зачинател на нова насока в изкуството, нито като Яворов могъщ проникател в конфликтите на човешката душа. Той не е от вождовете — нито по амбиции, нито по особеностите на поезията си. Но той е от големите ни поети — истина, която вече е станала безспорна.

А този голям поет, колкото и днес да изглежда парадоксално, дълго време е бил незабелязван и недооценяван. Приживе, пък и години след смъртта му, нито критиката, нито литературната общественост разбират силата на таланта му, не го отделят от множеството „млади поети“. Причините за това са много. Тук играят роля и връзките му със символистическата школа, която се възприема отрицателно от широк кръг читатели и критици, и културната изостаналост на нашето общество, което гледа пренебрежително на чисто духовните и художествени усилия на интелигенцията, и удивителната скромност на самия поет, който създава тихо и

непретенциозно своите лирически бисери. Дебелянов не парадирва с творчеството си, не манифестира драстично идеите си, не шокира с нищо обществеността, защото това му се струва неетично. „Често пъти, пише в писмо до любимата си Иванка Дерменджийска, хората се пленяват от неща, които са твърде незначителни. Аз сам съм изпитал това. Стиховете, които печатам тук-там, на мнозина правят впечатление и ги карат да мислят бог знае какво за мене. А те са толкоз дребна работа.“^[1]

Едва когато през 1920 г. излезе за пръв път малкото томче с негови стихове, а приятелите му написаха възторжени статии за него (статията на Гео Милев „In memoriam Димчо Дебелянов“ в сп. „Везни“ 1919 г., кн. 2 и предговора на К. Константинов към стихотворенията му, 1920 г.), Дебелянов става бързо широко популярен сред читателите, критиката му обръща внимание. Пишат се множество статии, изказват се най-различни мнения за творчеството му, но всички са единодушни във високата оценка на неговите елегии. Независимо от разноречията за идейно-естетическите принципи на поезията му той е признат като майстор на стиха, като задушевен певец на любовни копнежи, на младежки радости и приглушени скърби.

Кратък е жизненият път на Дебелянов, беден е и откъм външни събития. Роден на 25 март 1887 г. в семейството на копривщенския абаджия и търговец Вельо Дебелянов, той прекарва щастливо и безгрижно детство. Едва деветгодишен обаче остава без баща и многочленното семейство се премества да живее в Пловдив при най-големия брат Иван. Патриархалната среда се заменя с шумните и студени улици на големия град, безгрижното детство — с ранни скърби, спокойствието — с подтискащи лишения. Последните два класа от гимназията поетът завършва в София, където се и дипломира. Веднага постъпва на работа като пресметач в Централната метеорологическа станция. И започва неговият еднообразен живот на чиновник-стенограф в Народното събрание, коректор и репортер във вестник „Ден“, докладчик във Върховната сметна палата. Ненавършил още 30 години, той загива на 2 октомври 1916 г. на фронта. Това е неговата кратка житейска биография.

Богата и сложна е духовната биография на поета, намерила ярък израз в творчеството му. Поетическото наследство на Димчо Дебелянов е малко по обем. Но като всяко голямо изкуство то е

многостранно по своето идейно-емоционално и естетическо съдържание. То повдига много въпроси, намеква за съкровени истини в човешкия живот. Нека направим опит да надникнем в неговия поетически свят!

[1] Любовните писма на *Димчо Дебелянов*. Под редакцията на Вл. Русалиев, 1940, с. 110. ↑

РАННА ПОЕЗИЯ

*От мръсния лик на суетност
вседневна,
блажен е тоз, чийто се дух
отврати,
разкъса веригите свои той
гневно
и с вихрен полет в небесата
лети.*

Първото, макар и неясно пробуждане на естетическите чувства у Дебелянов трябва да дириим още в детските му години в Копривщица. Заедно с майчиното мляко, което бозае като юнаците от приказките цели пет години, той всмуква и магията на песните, които тя му е пяла. Красивата балканска природа, както и дивните легенди и песни на родния край изострят впечатлителността на бъдещия поет, приучват го да разбира красотата.

Поетът Димчо Дебелянов обаче се ражда в Пловдив. В този град стеснителното и тихо момче, израсло близо до Балкана, се чувства отчуждено и угнетено, защото не намира предишния простор и чистосърдечност. Трудните материални условия, при които живее, го правят болезнено чувствителен. Той се затваря в себе си, самовглъбява се в своя вътрешен свят. В спомените си за ония дни Л. Стоянов изтъква уединеността на своя млад приятел, с когото вечер мълчаливо са кръстосвали заглъхналите пловдивски улици и тепета, всеки отдаден на собствените си планове и мечти. Уединените часове на Дебелянов се запълват не само с горчиви размисли за собствената участ, но и с образите на изкуството. Той жадно и до забрава поглъща прекрасните страници на великите европейски писатели и в техния чуден мир дири убежище от нерадостите. Те му показват как животът,

дори страданието се превръща в поезия. А Пловдив предлага на впечатлителното и вгълбено момче по-високо образована среда и духовна атмосфера. Негов учител по литература е критикът Стефан Минчев, сътрудник на сп. „Мисъл“. Съученици са му будни младежи, някои от които се проявяват в литературата. В гимназията кипи интензивен културен живот, пишат се стихове и разкази, „издават“ се ръкописни вестници. Всичко това привлича Дебелянов към художественото творчество и го насочва към по-високи цели в живота. Под влияние на прочетената литература и на общата културна атмосфера, поощрен от примера на многобройните стихоплетстващи съученици, талантливият юноша търси начин да изрази вълнуващите го чувства и започва сам да съчинява стихове. Това са меланхолични стихотворения за несподелено чувство или хумористични скици за педантични учители. Без да са с особено високи достойнства, нещо, което е съвсем естествено, те се разпространяват между учениците в ръкопис или чрез ръкописното списание, някои се заучават наизуст, особено хумористичните, и му създават слава на талантлив поет.

Същинското начало на творчеството му трябва да виждаме в стихотворенията, които се появяват по страниците на списанията „Съвременност“, „Из нов път“ и „Българска сбирка“ през 1906–1907 г. Отпървом те не се отличават с кой знае какви художествени качества, макар да се различават от младежките стихове на другите. Но несъмнено те бележат нов момент в развитието му — амбицията за творческо утвърждаване. Поетът заживява със съзнанието на художник, който иска да разкрие пред хората чувствата и мислите си и който вижда в изкуството поле за своята духовна енергия. За тези свои първи подтици ще говори той по-късно с нескрита ирония в писмо до Н. Лилиев: „Едно време вярвах в стихотворството. Просторът, който би се разкрил пред мене, когато изляза на свят, мислех тогава, ще ме опияни и ще ми даде нова мощ за нови устремии.“^[1] Дебелянов вече е в София, където са събрани най-добрите литературни сили. И няма никакво съмнение, че новата „професионализирана“ литературна среда му влияе да поеме пътя на съзнателното художествено творчество.

Стъпил на литературното поприще, той започва бързо и с широки крачки да развива и утвърждава своя талант и най-важното — да пише постоянно и упорито. Само за няколко години напечатва повече от една трета от цялото си творчество.

Несъмнено ранната лирика на Дебелянов, особено с най-първите ѝ прояви, издава следи от чужди влияния. И главно от поезията на П. П. Славейков. Авторът на „Сън за щастие“ и „На Острова на блажените“ по това време е духовен водач на значителна част от нашата млада интелигенция. Той въздействува предимно с творческата си воля и с идеята за европеизиране на културния ни живот. Неговите внушения за силна личност, за аристократическо изкуство и за съвършена красота намират дълбок отзвук особено сред младите писатели. Самият Дебелянов е също под неотразимото обаяние на личността и творчеството му. С искрено преклонение се отнася той към жизнения подвиг на оня, който

*хвърли зрак в предел безплоден,
де гаснат болно лъч по лъч,
де всеки трепет благороден
замира в кипналата злъч;*^[2]

чете с възхищение стиховете му и се нарича негов ученик.

Съвсем естествено влиянието прониква не само в идейните и естетически позиции на младия автор, но и в поетическото му творчество. По сложните и неуловими пътища на художественото въздействие в него се преливат някои от белезите на Славейковия стил, светоусещане и емоционален строй. В много от първите стихове на Дебелянов ще открием характерната за Славейков съзерцателна импресивност в рисуването на природата, духовна пречистеност на любовното чувство, стремеж към възвисена красота. Не напомнят ли следните Дебелянови строфи за стихове от „Сън за щастие“ или от „На Острова на блажените“:

*Брезите сладостно заспали,
облъхва трепетно нощта,
и от клоне им погрозняли
се ронят златните листа.*

Или:

*В полский шир хей там далече в мракът
трепна огън — пътници нощуват, —
с глъч и смях за родний кът пътуват.
Ах, къде е моят роден кът?*

В отделни стихотворения личат и влияния и от П. К. Яворов и Т. Траянов. Творби напр. като „Смърт“ и „Видения“ напомнят по образност и емоционалност стихове на Траянов в „Regina mortua“ и „Химни и балади“.

Трябва обаче да се подчертае, че по начало влиянията не довеждат Дебелянов до подражателство. Иззад навеите на чуждите образци се усеща индивидуално неповторимото, което сам той носи като поет. Докато в творбите на П. П. Славейков се долавя известна умозрителна нагласа на стиха и израза, интелектуална подплата на образа и преживяването, стилизираност на картините, то Дебелянов отрано изявява подчертана експресивност, непринуденост и лекота на поетическия изказ, ярка и непосредствена емоционалност. От Траянов го отличават също така простотата и яснотата на стила, неподправената искреност на настроенията. И още нещо по-съществено. Дори и в ранната му лирика изпъкват „социалният“ пълнеж на интимното чувство, неделимата връзка между лично преживяване и извисена човешка мечта, отзвукът от реални човешки отношения.

Необходимо е също да се отбележи, че влиянията, за които говоря, се отнасят предимно за най-първите Дебелянови творби. Той много скоро се освобождава от тяхната сковаваща сила, „поглъща“ ги в собствената си творческа индивидуалност, за да си изработи малко по-късно напълно самобитен художествен стил, в който са се пречупили настроенията на времето и се е проявил неповторимият идеен и емоционален свят на поета.

Съвсем естествено в ранната лирика на Дебелянов основно място заемат любовните преживявания. Любовта е най-характерната проява на младостта, първото сериозно чувство на оформяващата се личност, която търси духовно удовлетворяване и утвърждаване. И

понеже тя обхваща цялостно личността, то и първите поетически прояви са свързани с нея. Дебелянов, който пише под напора на вълнуващите го чувства, създава богата и ярка любовна лирика още в ранния период на творческото си развитие.

Във всичките любовни стихове на поета изпъква една основна черта — възбуденото състояние на лирическия герой, покорен от любовната мечта и страстно стремящ се да я постигне. Въображението му рисува скъпи картини и той ги съзерцава до самозабрава, тръпне пред образа на любимата девойка или се унася в спомена на някой красив миг, блаженствува от предчувствувана радост или страда от горчиви съмнения.

Дебелянов с голяма задушевност и трогателност пресъздава онези мимолетни, дребни на глед моменти на любовта, които дълбоко се врязват в паметта и разтърсват душата. Тук е първото писмо, което е написал до любимата и в което е излял непокорните вълнения на непомраченото сърце. Това писмо той ще скъта, за да го препрочита „всеки ден и всеки час“ с горестни сълзи. Тук са първите ответни слова от нея, които той ще запише „с огнено перо връз сърцето страдно“, за да сияят там в непрогледната нощ на неговия живот. Тук е споменът за „първото Да“, който го озарява във вечерната самотност на притихналия град. Или пък то е възпоменанието за ония дивни мигове, когато двамата с любимата са се опивали

*пред радост първа — щастие незнайно,
пред първа пролет — първи жар.*

Почти навсякъде поетът разкрива първите радости, първите скърби и първите впечатления от любовта, които най-силно отзвучават в човека.

Обикновено Дебелянов разкрива своите преживявания чрез спомена, в който реалност и фантазия се преплитат, нещата придобиват по-други, привлекателни измерения, обвиват се в романтична светлина. Дребните факти стават значими, мимолетното — вечно. Поетът се отърсва от прозаичното, ежедневно, за да заживее само с онова, което напомня за красивото и незабравимото. Той е завладян изцяло от образа на „любимото дете“. Трезвата преценка на

реалността изчезва, а любовта и любимата се рисуват във въображението му в пречистен и възвишен вид. Така се появяват едни от най-поетичните творби на Дебелянов, бисери в нашата любовна лирика. И между тях на първо място трябва да се постави стихотворението „Светъл спомен“. В него се преплита и упоението от любимата, чийто образ поетът неотлъчно носи в себе си, и екстазът от любовното щастие, което разкъсва тъмните облаци на мрака и мраза в живота, и вярата, че нищо не е в сила да угаси красотата на тяхната кристално чиста любов. При тази любовна екзалтация категоричният тон и подчертано метафоричният език са естествени и оправдани, защото трябва да се изрази върховно щастие и неземно видение.

Когато обаче споменът се превръща в единствен извор за любовно вдъхновение и в единствена форма за разкриване на любовното блаженство, това означава, че реалните радости не са толкова много. Със спомените обикновено живее само оня, който в настоящето е беден откъм щастие или който изобщо не го притежава и го намира единствено във въображението си. И може би тъкмо защото неудържимото стремление към любовно щастие стои в основата на преживяването, а не реалните радости, Дебелянов с такава приповдигнатост и възторженост говори за любимата.

*Как жадно гледах в твоите очи,
о, дивно хубав цвят на пролетта.
Неугасимий жар на любовта
как жадно чаках в тях да поличи.*

*И как безумна бе ми радостта,
кога дочух гласът ти да звучи:
— Ела, изгряха твоите лучи —
на щастието златний ден наста.*

В такива моменти лирическият герой се пренася в един друг свят — пълен с радост и щастие, с безбройни слънца, със звездни венци и лазурни мечти. Той живее единствено с красивите си блянове и вижда далеч останали назад „злокобните сенки и пътища неради“, а „на

щастieto приливът расте“ ден из ден. И му се струва, че безкрайно е неговото щастие, че няма сила, която да затъмни блясалото небе.

*Кристалното небе на любовта ни,
знам, няма бурята да помрачи
и кът един дори не ще остане
в сърце ми, непрепълен със лъчи.*

Ние можем лесно да разберем откъде извира надеждата за бъдещето. Влюбеният винаги е склонен да абсолютизира. Но въпреки патетично изказаната увереност щастieto се оказва твърде мимолетно и недълбоко. Буйно пламналият огън бързо угасва.

*Внезапно кипнала, замря
на радост светлата вълна
и между нас се разпростря
ненарушима тишина.*

*Заглъхва в ледната тъма
към теб понесеният зов
и непригледана, сама,
догаря пламенна любов.*

В това кратко стихотворение Дебелянов показва бързите преходи между радост и тъга, между надеждата за вечно щастие и постоянните разочарования, както и способността да улови в прецизна поетическа форма мимолетните, едва доловими движения на любовните преживявания и отношения — качество, характерно за неговата лирика.

Ако се вгледаме по-внимателно в любовната лирика на Дебелянов, несъмнено ще забележим, че въпреки възторжените стихове в него има малко взаимност в любовта и истинско любовно щастие. Много рядко той изповядва изживяна трайна радост. Натурата му е била неспокойна и властно увлечена от желанието за голямата,

истинската любов. И много възторзи и упования е разсипал той по своя жизнен път. Обаче твърде малко е постигнал в осъществяване на мечтата си. Голямата, трайна, дълбока *взаимна* любов не го е приласкала. Той познава само любовните увлечения — силни, изгарящи, но скоро угасващи. Той няма в сърцето си една Беатриче или една Лаура, която властно да го е покорила за цял живот. Неспоконната му натура сякаш не е могла да изпадне в такова заслепление, че да не усеща реалността. „Илюзиите може да са хубави — пише в писмо до Иванка Дерменджийска, — но още по-хубава е действителността, когато в нея се сбъднат тези илюзии.“ А те очевидно никога не са се сбъждали. И затова дори в последните месеци на живота си той изповядва на фронта пред приятеля си Коста Кнауер мечтата си по скъп и близък човек, който „през тези дни да мисли за тебе“^[3], или с болка ще пише в своята лебедова „Сиротна песен“, че за неговата смърт няма кой да жали, защото „изгубих майка, а жена не наидох“.

От неговите мечти и пламтящи възторзи е останала само златна пепел, разсипана в блясъка на стиховете му. И онези патетични, зашеметяващи любовни слова, които изрича, са повече повици към любимата. Сякаш той иска да внуши на своята Единствена, която е само в бляновете му, какви богатства носи в себе си, колко безпределно може да обича. В неговите възторжени любовни заклинания се долавя скритата умисъл да се разбуди същото голямо чувство и в любимата. И тъкмо поради това може би любовта се извява у него с такава изключителност и безпределност.

*Обичам те кат първи лъч — росата,
роса на моите златни широти! —
Кат ястреб смел, изгубен в небесата,
душата ми към твоя свят лети.*

В същност любовната лирика на Дебелянов с най-възторжените си и завладяващи стихове е преди всичко *любовен зов* — зов на сърцето за щастие, за ответ, зов към любимата. Тоя зов се долавя във възторжените уверения и в тихите тъги, той е в мечтата на поета и в

радостта от предчувствието. Той се изявява много често и в открита поетично-реторична форма:

*Ела и дай ми своята радост ясна,
лъчи обилни в мрачна нощ пръсни.*

*Аз ще открия тъмните си тайни,
през звездни нощи ще те чакам сам.
Една ще си в вселената безкрайна,
като весталка в светъл, хубав храм.*

Такъв страстен зов освен у П. К. Яворов и Д. Бояджиев почти не ще открием другаде в нашата лирика. Поетът разкрива най-скъпите си мечти, най-съкровениите си тайни и ги предлага на любимата. Той ѝ обещава неизгледни слънца, всеотдайност на сърцето и безпределност на чувството. Той я величае неудържимо. Затова стиховете на Дебелянов звучат като химн — химн на голямата любов. Стилът е богато метафоричен, със силни и емоционални епитети, с абсолютни утвърждения и задъхващи сравнения. Лирическият герой в ранната лирика за разлика от по-късната не познава граници за своите чувства. Той целият изгаря в любовния огън и пламъците на този огън се издигат високо-високо, там, където просторите са необятни и където щастието е абсолютно и вечно.

Любовната лирика на Дебелянов е възвишена. Може би защото творбите се зараждат в разпаленото въображение, възпяват не толкова реалното, колкото желаното, те са напълно освободени от сивия прах на ежедневието, случайното и прозаичното, на онова, което ще затъмни блясъка на краските. Нито една излишна подробност, нито един груб, еснафски тон не ще открием в тях. Чувствата са доведени до своето най-високо напрежение, стремежите са кристално чисти. Материалното, да не говорим за биологичното, е изгонено от тази лирика, за да се подчертае единствено духовното. Дебелянов възпява идеалната любов, още по-точно идеала за любовта, който той носи в сърцето си и който е неговата мечта. С неудържимостта на своята мечта и с красотата на стиховете той властно ни издига към сияйни върхове. Затова и неговата любовна лирика оказва толкова силно

облагородяващо въздействие върху читателя, особено върху младежта. Тя, тази лирика, говори не толкова за живота на самия поет, интересна е не толкова с познавателното си биографично съдържание. Тя осветлява нещо високо и съвършено, сочи обаятелния идеал на голямата, великата човешка любов.

И въпреки посочената извисеност любовната лирика на Дебелянов е подчертано човешка, проста и земна. Тя е дълбоко сродна на обикновените човешки чувства, лишена е напълно от иконописност и абстрактност. В нея няма нито книжна предвзетост, нито демоничност, нито кошмарните видения на болно декадентско въображение. Тя е непосредна, искрена и задушевна. Все така възвишен, ефирен и в същото време земен е и образът на любимата, който се мярка като обаятелно видение във въображението на поета.

Откъде идва усещането за земност и конкретност в любовната лирика на Дебелянов, след като виждаме, че стиховете му са напълно освободени от битови подробности и от материалността на образите? Как успява той да обедини абсолютното с конкретното, възвишеното с човешки обикновеното? Те се обединяват в личността на поета и се разкриват чрез особеностите на лирическият герой. Чувствата и мечтите са възвишени, идеални, но по своята същност те са дълбоко човешки, реални и постижими. Сърдечността, с която са изказани, и техният непосредствено-изповеден характер ги свързват със земята, без да ги принизяват. За лирическият герой обичаната жена е „сестрица най-любима“, възжелана другарка в живота, с която той ще дели радост и грижи. Потиснат от нерадост, разочарован от социалната действителност, понесен от мечтата, лирическият герой търси онази непозната, в гласа на която „надеждата свята звучи“, която ще му даде пламък да се сгрее, ще му донесе вяра и утеха, ще разсее скръбта му, ще го окрили в благородните пориви. Любимата ще бъде оня светъл лъч, който ще внесе светлина в мрачната нощ. Тя ще запълни с щастие и красота съществуването му:

*Донес ми вяра и утеха,
сестрице моя възжелана!*

Че в страх безумно леденея

*пред първия студ на лютата зима —
о, пламък дай ми да се сгрея,
сестрице моя най-любима!*

Както се вижда, любовното стремление и отношението към любимата издават съвсем реални и конкретни земни подбуди. Те се свързват с жизненото битие на лирическия герой, определени са от неговите непосредствени болки и желания. Те ни говорят за участието на едно земно същество, което е свързано здраво с действителността, изпитва нейните горчивини и иска да вкуси от нейните радости. Тъкмо тази осезаемост на битието на лирическия герой придава земност и „обикновеност“ на неговата любов и тъкмо тази непринуденост в обръщенията към любимата правят и самия ѝ образ реален. Защото е напълно очевидно, че към абстрактно и ефирно същество не се обръщат като към сестрица и другарка, и то с такива „обикновени“ желания.

Любовната лирика на Дебелянов, която заема толкова значително място в ранното му творчество, се ражда несъмнено под напора на самата младост. Но в случая има и нещо по-съществено. Потиснат от нерадостите, разочарован от действителността, поетът търси изход в любовта. Тя е за него оня оазис, където ще се приюти: тя е чудното царство, където ще постигне своето човешко щастие. Само по себе си това не означава още декадентско бягство от живота. То показва само, че поетът храни романтични илюзии за спасителната сила на любовта. Трябва още да се подчертае, че в любовта той търси не себично, егоистично щастие. Тя е свързана с идеала му за по-висш духовен живот. Не случайно във всичките му призови към любимата се чертаят смътните контури на един прекрасен свят, в който тържествува радостта, пълното щастие и духовното блаженство.

И може би защото любовта придобива такова значение и смисъл у Дебелянов, то и нейното крушение е извънредно дълбоко и трагично. Колкото радостта е по-възторжена и неудържима, толкова понякога любовното разочарование е по-тежко и довежда до мрачна скръб. В стихотворенията си той с дълбока тъга си спомня за своите красиви мечти да се издигне с любимата „над пропасти от смрад и суета“. Но тя, любимата, е разрушила неговите илюзии и щастие и той с отчаяние

се пита какво сега ще го утеши в този път „на мрак и безнадежда“. А в подтекста се крие отговорът: нищо, нищо няма вече, което да го подкрепи в живота.

Любовната лирика на Дебелянов разкрива най-личните преживявания на поета, свързани с копнежите му за любовно щастие и с разочарованията му от любимата. И в същото време по един дори несъзнателен път, чрез интимните радости и скърби той разкрива и своята жизнена драма на човека в обществото, своите блянове към съвършенство в човешките отношения. Защото неговият блян за светло щастие излиза от сферата на интимната любов и се преплита със стремленията му изобщо като човек, неговото страдание от несподелената взаимност се свързва с нерадостта му в живота изобщо. Любовните му стихове дават възможност да се проникне не само в лично-интимните преживявания, а в цялостния идейно-духовен свят, в нравствените опори на живота, в социалните му стремления. Случайно ли е това, че навсякъде в любовните призови за щастие той чертае един съвършен свят на красота и хармония? Случайно ли той призовава любимата си да дойде в часа на „великата радост“ и да запее за безбрежно щастие „чародейна песен“:

*Аз от нея пробуден, ще стана
и мощ светла ще бликне у мен,
и със теб, о зора възмечтана,
от лазурни мечти упоен —
ще летя към пределите звездни,
поглед в слънцето златно опрял —
**ще летя над долини и бездни
преизпълнени с мрак и печал.***

Най-после случайно ли в обръщението си към любимата непрекъснато говори за своите „тъги непросветни“, за оная „нощ ледена“, която властно се стели над него, за отчаянието, че пред себе си не вижда „ни завет, ни път“, говори за онези „злокобни сенки в пътища неради“, които любовта ще прогони? И нима в такива стихове той има предвид само любовните си тъги, а не скърбите на своя нерадостен живот в обществото? Не, не само мечта за любовно щастие

и не само идеал за по-висш духовен живот се крие в неговите интимни стихове. В любовните мотиви намира конкретен израз стремежът на поета към по-друга действителност, към оня „живот-красота, живот-наслаждение“, който той толкова страстно желае. Това придава на тази лирика по-дълбоко и значимо човешко съдържание, превръща я в своеобразен поетически документ на неговата цялостна личност, свързва я вътрешно не само с останалото му ранно творчество, но и с по-късната му социално наситена поезия.

* * *

Природата е вторият поетически обект, който привлича най-често погледа на младия Дебелянов. Естетическият му усет към нейните красоти, разбуден и изострен още с първите му детски впечатления в Копревцица, се обогатява под влиянието на изкуството и собственото му художествено развитие, за да стане една от най-характерните черти на неговата личност. Природата пълни душата му с най-нежни и красиви чувства, издига я там, където се сливат мечта и действителност. В света на природата той намира радост и наслада, успокоение и тишина. Тя не го вълнува с величествената си мощ и с мрачната си живописност, както е при романтиците Байрон и Лермонтов, защото стихията на метежността не е присъща и за самия него. Той се захласва в нейната спокойна, сякаш унесена и самовгълбена красота, в тихата ѝ музика и чистите ѝ багри. Той е покорен от необятните простори, от бездънните небеса, унася се меланхолично в монотонния ромон на поточето, което припомня чаровни мигове, когато „двамата с нея“ са пристъпiali тук един до друг. Изобщо природата го привлича главно със своята идилична хармоничност и възвишеност.

При това трябва да се отбележи, че възприемането на природата е цялостно-синтетично, отделните нейни елементи се стопяват в общата картина. Тя сякаш изчезва пред погледа му като материалност, отдръпва се някъде в далечината и от такава дистанция той я съзерцава. А в далечината нещата губят своите конкретни подробности и остава само общото впечатление, чисто естетическото въздействие. Поради това природната картина в лириката на Дебелянов е до голяма

степен освободена от своята материалност, богатство на черти и непосредствена осезаемост. Неговата задача е била преди всичко да изрази естетическото впечатление, обаянието, което тя му внушава, а не да я рисува пластично и многостранно.

Може би никъде другаде преклонението на Дебелянов пред красивото не се е проявявало така ясно, както в стиховете му за природата. В творбите си той разкрива една пречистена, хармонично съвършена природна красота. Той рисува природата с удивителна акварелна чистота, линиите са нежни, леки, ефирни. Нейният образ е ясен и конкретен и в същото време безплътен като сянката на бяло облаче, отразило се в кристално планинско езеро.

*На лунния блясък вълните
заливат пустинния път —
кат сенки печални, върбите
безмълвни край него стърчат.*

Или:

*В зори зефири светли прилетяват
на тънки пеперудени крила
и с жизнен сок и сили напояват
заглъхнали долини и поля.*

С тази импресионистичност на рисунъка и пречистена естетичност пейзажната лирика на Дебелянов следва „Сън за щастие“ на П. П. Славейков и се сближава с пейзажната лирика на Хр. Ясенев („Ведрина“) и на Н. Лилиев. Несъмнено тази особеност на Дебеляновата лирика, както ще видим по-нататък, се определя до известна степен от влиянието на символизма. И в същото време не може да не се забележи, че тя се отличава от символистичната пейзажна лирика на Лилиев, а още повече от тази на Т. Траянов и Л. Стоянов, която е космополитична, изкуствена, рисуваща нереален екзотичен свят, плод на свободната фантазия и на влияния от чужди

литературни образци. Там се говори непрекъснато за кипариси, фонтани и оазиси, за черни лебеди и рицарски замъци. У Дебелянов, с едно-две изключения, не ще срещнем подобен чуждоземен и изкуствен литературен реквизит. Колкото и той да отбягва подробностите на реалната природа, колкото и да е увлечен по чисто естетичното, ние долавяме зад поетичния воал загатнати ландшафта на нашите родни поля, дъха на нашенски цветя. В стиховете му цъфтят люляк и рози, минзухари и кокичета, жълтеят буйно зрейнали нивя, зеленеят се ширни плодни равнини, където във вечерния здрач „не трепва ни сърп, ни звънтяща коса“. Наистина и тия национално самобитни елементи на пейзажа са пресъздадени с присъщия му импресионизъм, загатнати са леко. Но те напомнят за българското и подсказват националния извор на поетическото вдъхновение, който чуждите литературни влияния не могат да затлачат.

*В предчувствия за радост непозната,
пред златна рожба в светла бъднина
бдят в сочните прегръдки на земята
покълналите вече семена.*

*А минзухари край потоци чисти
във сладострастна дрямка се топят
и в чашите им янтарно-златисти
предутренни моления кипят.*

Макар тия „предутренни моления“ да внасят в картината известен съзерцателно-поетичен оттенък, показателно е, че поетът се вслушва в родилните тръпки на майката земя, в чиито недра зреят плодовете на човешкия труд.

Природата въздейства преди всичко върху емоциите на Дебелянов. Зрителните, слуховите и другите възприятия идат да възбудят главно неговата душевност и имат съвсем ограничено самостоятелно значение. Именно поради това в лириката си Дебелянов не отразява природата с нейната материалност и многостранност, правдоподобност и конкретност. Той и тук, както и навсякъде, е чистокръвен лирик. Основната му задача е да разкрие впечатлението,

което е оставила природата върху него, емоциите, зародили се в душата му. Той *не рисува* обективната действителност с нейните точни багри, звукове, явления, а изразява емоционално собствените си впечатления и вълнения. В художествения образ се осъществява органическо сливане между лирически герой и природа и още по-точно субективните емоции и обективната картина на природата се преливат едно в друго. Природата е възбудила чувството, тя е облъхнала поета със своята красота, но мястото и ролята ѝ в художествения образ се изчерпва дотук. Нататък вече изпъкват емоциите и размислите, които в същност представляват основното ядро на творбата. Както отбелязва и Георги Цанев, тук „основният предмет е душевното състояние, а не природната обстановка сама по себе си“^[4]. Трябва да се подчертае, че това сливане на природа и личност никога не довежда до разтваряне на лирическия герой в природния свят, до пантеизъм, нещо, което се долавя у Вазов. При Дебелянов не личността потъва в света на природата, а обратно, природата се претопява в субективния свят на поета.

Съвсем естествено подобно субективизиране на образа на природата ще определи нейното подчертано одухотворяване. Тя „заживява“ с чувствата и копнежите, с настроенията и скърбите на самия поет. Когато я рисува, той се стреми да внуши и нейното „психологическо състояние“, пресъздава я с емоционално-експресивни метафори. Дървесата са „кротко-склонени“, а нощните сенки се „мълком разстилат“ по „плувнали в жар“ небеса, брезите са „сладостно заспали“, безчетните звезди „се стичат в небесата“, призвани от нощта „на светъл пир“, върбите стърчат „безмълвни“ като „сенки печални“, а планинският поток „ридае и глъхне“. Някъде одухотвореността стига до персонификация на явленията, а другаде — до символизация:

*И все с надежда бяха дървесата
лъчи над тях ден слънчев да пророни,
но в тъмна нощ бе празник в небесата
и сняг обсипа голите им клони.*

Замлъкнаха те, в горка скръб замрели,

*под бремето на новите одежди —
на бляновете сетний час съзрели,
безплодъето на своите надежди.*

Като се има пред вид силната субективизираност на изображението, интересно е да се види какъв е характерът на чувствата, техният патос и тяхната насоченост. В онези стихотворения, в които е най-силно влиянието на символизма, се забелязват понижени чувства и мрачни настроения. Тук поетът използва образи от природата главно за да илюстрира една предварителна идея (за тържеството на смъртта, за безплодността на надеждите, за успокоението в небитието), дошла по пътя на литературните реминисценции. Обаче зад символистичната образност и хиперболизираната скръб все пак усещаме жизнената основа дори и на такива стихотворения, които са сложен поетически израз на нерадостта на поета в живота.

Подобни стихотворения с песимистичен оттенък са не само редки у него, но и по начало те не определят тона на пейзажната му лирика, който е светъл, жизнерадостен, без декадентски депресии и отчаяние. Не случайно Дебелянов, за разлика от своите събратя-символисти, не е привлечен от мрачната красота на есенната природа, в която тържествува смъртта. Но затова пък той проявява особено предпочитание към пролетта, може би защото тогава земята се отърсва от мраза, всичко се пробужда за живот и тръпне в предчувствие за светъл ден; тогава въздухът е пълен с аромати, небесата — с лъчи и звуци, полетата — с ярки цветове, а душата — с копнежи. Тази влюбеност в пролетта има и своите чисто интимни подбуди. За поета тя е преди всичко един символ — символ на началото на нов ден, на нов живот, по-прекрасен и щастлив. Когато е писал ранните си стихотворения, Дебелянов е бил увлечен от любовта си към Иванка Дерменджийска. И пролетта в неговия живот е именно предчувствието, предзнаменованието за любовно щастие. Кореспонденцията му с Дерменджийска по това време е изпълнена с думите за пролетта, разбирана като символ на тяхната провиждаща му се взаимна любов. „Аз нося такава хубава пролет в душата си“; „виждам, че с още по-голяма сладост мога да те нарека слънце на

моята пролет“. Тия изрази и тоя образ на пролетта от кореспонденцията му навлиза естествено и в поезията — любовна или пейзажна. Разбира се, оттук можем да обясним само психологията на поетическото слово, пътищата, по които то навлиза в стиховете, но не и неговото идейно художествено съдържание. Свързан с предчувствието за любовно щастие, в същото време образът на пролетта крие в поезията му по-широк и значим смисъл. Поетът олицетворява пролетния ден, за да изрази цялата онази увереност, сила и неудържимост, която носи в себе си възраждащата се природа. Картината придобива символичен смисъл и утвърждава идеята за вечния победен ход на живота. Пролетта внушава на лирическия герой оптимистични чувства, вяра в бъдещето. Така природата тук става изобщо символ на живота. Затова пролетното утро с дъха на ранните цветя му шепне, че Тя, любимата, непременно ще дойде, че любовта им ще бъде вечна, а високите мечти ще се осъществят или в общия хор на радост и жизненост личността се освобождава от мрачни предчувствия и съмнения, от гнетящи мисли и безверие:

*В светлий празник на живота
чезнат скърби и съмнения,
бликват сили спотаени
в жадно чакащи гърди;
златни сънища душата
на крилата си понасят
в лучезарните предели,
дето бързат устремени
размразените води.*

И когато като дисонанс всред всеобщото ликуване се разбудят тъгите му пак, той бърза да ги прогони. Тогава неговата горест се превръща в неудържима вяра, а отчаянието — в страстна жажда за живот:

*О, засмей се, затрепти,
химн на слънцето запей,*

*че веднъж се свят живеи
и веднъж април цъфти!*

Рядко другаде в поезията си Дебелянов е толкова възторжен, толкова оптимистичен, рядко другаде тоновете са тъй чисти, патетични и гръмки както в стиховете му за пролетта. И трябва да се подчертае, че тези фанфарни звуци не са преднамерени, изкуствени и книжни, а извират непринудено от неговата жизнена натура.

Субективизмът в пейзажната лирика на Дебелянов се проявява и в друга насока, по-съществена и отличителна за поезията му. Природата раздвижва неговите мечти, мисли и човешки стремления. Съзерцавайки природната картина, той постоянно се връща към своя личен свят, за да разкрие най-съкровени вълнения и размисли. Затова в пейзажната му лирика откриваме и неговия идеен свят. Характерно по композицията си в това отношение е стихотворението „Брезите сладостно заспали“. В него дълбоко се преплитат възприятията от природата със стремленията на поета. Асоциациите бързо се сменят, свързват се в последователна и здрава верига, за да изразят бляна за щастие. В първата строфа Дебелянов рисува „сладостно заспалите“ брези, трепетния полъх на нощта, златния дъжд на пожълтелите листа. Неусетно погледът се пренася към океана на звездното небе. И ето то разбужда копнежите му и в роя на звездите той търси „своята звезда“. Тръгнал от пейзажа, поетът стига до размисъла за битието, за идеала, за мечтата. И той продължава:

*И блян ме сладостно люлее
за оня лучезарен край,
де вечно щастие владее,
де вечна красота сияй.*

*И де животът свиден ден е
и цветна пролет — младостта...
От тъмните брези над мене
се ронят златните листа...*

Почти по същия начин са построени и стихотворенията „Обичам да гледам през тъмните гранки“, „В предсмъртно блаженство небето се къпе“, както и редица още стихотворения.

Така пейзажната лирика на Дебелянов се свързва с идеалите, мечтите и болките на хората. И тя въздейства не толкова със своята живописност, а преди всичко с утвърждаването на стремежа към нещо по-високо, съвършено и красиво. Този „човешко социален“ смисъл се долавя и там, където пряко е изявена мечтата, и почти във всичките му пейзажни творби, които със своята чистота, хармония и възвишеност облагородяват човека и подхранват дълбоко етично отношение към живота. Права е мисълта на Хр. Радевски, че у Дебелянов „природните картини са с изумително майсторство вплетени в настроенията на хората, те отразяват етичното отношение на автора към света и затова винаги обективно добиват психологически или социален смисъл.“^[5]

В основата на ранната лирика на Дебелянов стои мечтата. Тя не е само в онези стихотворения, които имат изповеден характер, в които поетът разкрива своите блянове и стремежи. Тя е и в любовните, и в пейзажните стихове. Ще я открием в страстния зов към любимата, в самовглъбеното съзерцание на природата и навсякъде, където личността се стреми към нещо възвишено и красиво. Мечтата привлича неудържимо душата, блика в гърдите и властно зове поета към един друг свят. В трудните дни тя повдига самочувствието му, в нерадостта запълня дните. И в този неугасим стремеж към нейното постигане най-определено се изявява благородната същност на личността на поета, етичният и социалният подтекст на лириката му. Често пъти той говори за мечтата в патетичен и художествено-декларативен тон, чертаейки светлите ѝ контури:

*И сън ароматен упива душата,
дух тъмен ѝ приказки тъмни шепти
и тя на вълшебний си блян към страната
кат птичка изпусната волно лети.*

*Там в бистри лазури се носи псалома
на вечната младост и вечния мир,
и скланят се вейките в нежна притома,*

целувани сладко от девствен зефир.

*Там вредом на щастието зракът прониква
и вредом усмихнати трели трептят,
потокът на първата радост пребликва,
цветята на първата пролет цъфтят.*

Ако потърсим характерните черти на Дебеляновата мечта, ще забележим несъмнено, че тя е типично романтична, малко съобразена със закономерностите на общественото битие, макар и по свой начин да изразява едни реални човешки желания. Там и щастието е вечно, и красотата е вечна, и младостта е вечна, и радостта е вечна, при това всичко придобива абсолютни идеални очертания, защото е повече плод на фантазията и субективното стремление, отколкото на трезво проникване в диалектиката на конкретно историческите обществени условия. Мечтата на поета се откроява смътно във въображението на лирическия герой. У него мечта и реална действителност са обособени сякаш в два отделни свята, макар в последна сметка между тях да съществува връзка — мечтата светла, чиста и като че ли получила възплъщение някъде извън този материален свят, и реална действителност, груба, потискаща, антагонистична на бляновете, потъпкваща ги най-жестоко. Съзерцанието на мечтата упоява духа на поета. Но обърне ли се към действителността, обгледа ли своето битие — красивите илюзии се разпръскват.

Впрочем тъкмо неудовлетворението от живота възбужда толкова силно мечтата, нейното идеализиране, и тъкмо от неувереността за нейното осъществяване извират униинето и съмненията в утрешния „светъл ден“. Когато се възсепва от романтичния си унес, поетът вижда наоколо си само мрак и пустота. Обръща поглед към бъдещето и там се изправя неизвестността. И оттук се раждат скръбните, мрачните настроения в ранната му лирика.

*Отдавна е слънцето чуждо за мене,
аз тлея на мъките в тъмен вертеп. —
Живот — красота, о, живот — наслаждение,
докрай ли ще бъда разлъчен от теб!*

*Докрай ли молитвите в мрак ще замират,
докрай ли в гърдите ми скръб ще цъфти
и моите погледи прах ще намират,
там дето са търсили златни мечти.*

Понякога скръбта на поета и крушението на мечтата са изразени в усложнена образност, в която долавяме следите на чужди влияния и образци. Понякога поетът стига до дълбоко отчаяние и безизходица, говори със съкрушен глас за своята отрано и навеки погубена младост, той, който е още едва двадесетгодишен и току-що навлязъл в младостта. Обаче навсякъде дори и в стихотворенията с усложнена образност, чувствуваме реалния източник на скръбта, непосредствени преживявания и размисли, сърдечната изповед за една тъжна житейска участ. Без да заявява това направо, разбираме, че неговите надежди не намират опора в съществуващите обществени и социални условия. Оттук именно се зараждат предчувствията за нерадостно бъдеще и тези тревожни предчувствия влекат след себе си и невеселите настроения. Дебелянов е искрен тъкмо тогава, когато излива неудовлетворението си от своята участ и когато разкрива тревогите си. Тежките размисли за битието го уплитат в своята паяжина и той безпомощно се визира да намери път пред себе си. Така се поражда скръбта, мъката:

*В тъги родени, тъжно мрат
и упования, и вяра —
о, дни, де свършва нашият път,
де тъй в безумна изпревара?*

В понижените интонации и в тревожните мисли за настоящето и бъдещето се крие отрицателно отношение към съвременната му действителност. Това отношение нито е изразено открито тенденциозно и категорично, нито дори е напълно осъзнато като идейно-естетическа платформа. Чувството на поета му говори, че има нещо нередно, неприемливо в живота. Но в какво по-точно се състои

това ненормално като обществена система — за него не е напълно ясно. А как да се превъзмогне — още по-малко. Забелязвайки противоречията в обществото, Дебелянов търси изход в някакъв друг, надматериален свят. Стихотворението „Полет“, написано под влияние на едноименното стихотворение от Шарл Бодлер и заимствувало от него някои идеи, показва най-добре противоречивостта и ограничеността на Дебеляновите позиции. От една страна, се чувства неприязънта към „мръсния лик на суетност вседневна“, а от друга — романтическото противопоставяне на материалната действителност. Разбира се, за нас е ценна преди всичко критичността към социалните условия, ценен е ламтежът към красотата в живота, красотата в етичен смисъл. В подтекста се крие по-силно или по-слабо изразен социален елемент, който придава дори и на тези първи стихотворения обществена значимост.

* * *

Не е трудно да се долови, че ранната лирика на Дебелянов се характеризира с някои идейно-естетически и стилови черти, които я отличават от творчеството, създавано едно десетилетие по-рано, през 90-те години. Видяхме, че в неговите стихове — и любовните, и пейзажните, и задушевно-изповедните — е скрит един етичен, „социален“ смисъл, че в тях той изразява цялостното си отношение към живота. Но по своя характер тази лирика се затваря в сферата на интимните преживявания. Обществените събития, явления и отношения не привличат погледа му. Едно идеалистично разбиране го откъсва от грозната реална действителност и го насочва към сферите на идеалното царство. Този идеализъм го кара да смята като достойно за поетическо претворяване само онова, което носи висша красота. Грубото, реално житейското е само фон, контраст, но никога обект за изображение. Заклучена в кръга на интимните преживявания, увлечена от миража на пречистената красота, Дебеляновата поезия носи в себе си печата на индивидуализма и естетизма, които именно я отличават от творчеството на предишните наши реалисти. Безспорно такива качества не са само белег на индивидуален стил, а на по-общи идейно-естетически принципи, на влиянието на определени

естетически теории, които поетът възприема и утвърждава с творчеството си. Като всяко значително творчество поезията на Дебелянов е набраздена дълбоко от литературните ветрове на времето. В нея се кръстосват и тенденции, израз на особеностите и противоречията на епохата и на литературното развитие. Личността на Дебелянов носи в себе си тези противоречия и влияния, трансформира ги по свой начин и те като неповторими дебеляновски образи, мотиви, настроения и идеи се наслагват в поетическите му творби.

Дебелянов оформя идейните си и художествени позиции във време на литературен прелом у нас — прелом, който се изразява в бягство от живота и още по-точно от обществения живот, в отлив от принципите на критическия реализъм. Като отбелязва, че „променен е в обществото ни духовният интерес“ и че през последните години нашият читател е просмукан от идеите на Ибсен, Хауптман, Леонид Андреев, Метерлинк, Ницше, авторът на едни „литературни бележки“ (вероятно А. Страшимиров) с нескрито задоволство констатира: „Сам нашият писател е дълбоко раздрусан от тия веяния, кората на старите форми се круши в психиката му, той се възражда. Младежта и като читател, и като писател пее «лека нощ» на доброто старо, на славното старо, на подлото старо...“^[6]

Така се пише през първото десетилетие на нашия век. След всеобщото увлечение през 90-те години от социално заостреното изкуство, след активни обществени борби за политически права настъпва период на отдръпване от едното и другото. Материализмът се сменя с идеализъм, демократизмът — с индивидуализъм. Разбира се, става дума не за цялата интелигенция, а за една значителна част от нея. Идеологическите фронтове се изясняват и всеки отива там, накъдето го влече възпитанието, идейната устойчивост, класовата му природа.

На такава благоприятна почва бързо избуяват кълновете на модернизма, чиито семена са довеяни от западноевропейската и руската литература. У нас започват да се превеждат усилено декадентски творби, печатат се многобройни статии за символизма и неговите представители, поникват едно след друго редица списания, чиято задача е да пропагандират нашумелите естетически идеи и да поощряват младите таланти в тяхна насока. Символизмът се разпространява не само като едно художествено течение, той се превръща в литературна мода, увеличаща звани и непризвани,

талантливи творци и повърхностни дилетанти. Мнозина кокетираха с него, без дори винаги да съзнават природата му, което понякога довежда до наивни смешения на понятията. Открити последователи на символизма обаче са и едни от най-ярките лирици у нас (П. К. Яворов, Т. Траянов). Някои стари, известни писатели също така са на негова страна (А. Страшимиров, Ив. Ст. Андрейчин). На своите знамена са написали принципите на символизма и най-талантливите поети от младото поколение (Н. Лилиев, Хр. Ясенов, Л. Стоянов, Ем. Попдимитров).

Какво представлява символизмът като литературна школа и с какво той толкова силно привлича нашите писатели през първото десетилетие на XX век? От теоретическа гледна точка символизмът е строго обособено художествено явление със своя естетика и светоотношение. Философската му основа е идеализмът. Конкретната обективна действителност за него е нещо илюзорно, нещо, което няма стойност за поетическото творчество. Той иска да разкрие абсолютните същности на живота и човешката душа, платоновските „космически идеи“, които са свръхземни. Художникът трябвало да прониква в неуловимото, в ирационалното, което именно носело абсолютните същности и вечната красота. Според своя „интуитивен изход“ човешките прояви трябвало да се разкриват в изкуството „извън време, извън място, извън каузалност и необходимост, извън познанието, извън всичко, което изпълня нашето физическо битие“.^[7] Така се прокламира пълният интуитивизъм и алогизъм, отрича се всяка връзка с обективната действителност и нейните закономерности — прокламира се, с една дума, „абсолютният антиреализъм“. Към посочените гносеологически принципи трябва да прибавим още песимизма, страха пред живота, болезненото, а понякога дори патологично състояние на лирическия герой, загубил непосредствения усет за реалното, самоцелната игра със словото и т.н.

Такъв е символизмът, доведен до неговата логическа крайност и видян през погледа на някои негови теоретици. Обаче символизмът не само като практика, а дори и като теория е много по-сложно и противоречиво художествено явление. Преди всичко той не е единен. Ако някои негови последователи поддържат пълния субективизъм и антиреализъм, то други виждат в него само един нов тип изкуство, преодоляло „ограничеността“ на реализма, изкуство с по-съвършени

изразни средства, с по-богата асоциативност, по-дълбок подтекст и т.н. Те наблягат главно на новите теми и чувства, на новата художествена форма, с която да се пресъздаде душевността на съвременния човек. Разбира се, и едните, и другите се сближават с отрицанието си на социалното реалистично изкуство, отхвърлят материализма, виждат в символа път към проникване в неуловимото, с неговите отсенки и дълбини. За тях изкуството е откровение за тайните на чувството и битието. „В това време — пише видният руски символист К. Д. Балмонт, — докато поетите-реалисти разглеждат света наивно, като прости наблюдатели, подчинявайки се на неговата веществена основа, то поетите-символисти, пресъздавайки веществеността със своята сложна впечатлителност, властвуват над света и проникват в неговата мистерия.“^[8] Как са разбирали новото изкуство, можем да видим от следните редове на Балмонт: „И така, ето основните черти на символистическата поезия: тя говори със свой особен език и този език е богат с интонации; подобно на музиката и живописата тя възбужда в душата сложно настроение — повече, отколкото всеки друг род поезия достига нашите слухови и зрителни впечатления, застава читателя да премине обратния път на творчеството: поетът, създавайки своето символистическо произведение, от абстрактното върви към конкретното, от идеята към образа, този, който се запознава с неговото произведение, се издига от картината към нейната душа, от непосредствените образи, прекрасни в своето самостоятелно съществуване, към скритата в тях духовна идеалност, придаваща им двойна сила.“^[9]

Символизмът, който се противопоставя на суровата правда на реализма, на неговата образна яснота и демократична идейност, в същото време внася някои нови естетически ценности в разкриването на сложната душевност на личните преживявания с едни по-фини и експресивни художествени средства. Обогатява поетическия език и музикалната оркестровка на стиха. И тъкмо като естетическа тенденция, която разкрива нови хоризонти пред изкуството, привлича той и нашите писатели. Те малко внимание обръщат на ония упадъчни идейни тенденции, които крие в себе си това изкуство.

Никак не е чудно, че общият поток увлича и Дебелянов. Общото настроение го тласка нататък. Към символизма го тегли и приятелският кръг, сред който попада: Н. Лилиев, Л. Стоянов, Т. Траянов, Хр.

Ясенов, Г. Белев, Н. Райнов — всички ентузиазирани поклонници тогава на модерното „чисто“ изкуство. Натам го насочва и П. К. Яворов — с примера на поезията си и с личното си въздействие. Към всичко това, макар то да не е толкова важно, трябва да се прибави, че Дебелянов получава литературното си кръщение тъкмо в списания, които са си поставили за задача да пропагандират и развиват модернизма у нас — сп. „Съвременност“ и сп. „Из нов път“.

Дебелянов не е от тези, които парадират със своите амбиции, не манифестира шумно естетическото си верую. С колко стеснителност и скромност отговаря той на анкетата във в. „Вечерна поща“ за своите размисли и естетически идеи.^[10] Но той е творец със свое вътрешно самочувствие, с увереност в художествените си възможности и стремеж към творческо самоутвърждаване. Той съзнателно дири собствен път в изкуството, премисля минало и настояще, за да направи от него изводи за себе си. Може да не приемем естетическата му програма, доколкото, разбира се, тя изобщо е ясно очертана у него. Но трябва да признаем, че линията, която избира, не е случайна, резултат на механично подражание — в нея има своя логика и своя историческа оправданост.

Каква е логиката на Дебелянов и към какви изводи го навежда тя? Той излиза от положението, че литературата трябва да отговаря на духа и задачите на времето, разбира се, не в смисъл на обществени идеи, а на художествен стил и естетически принципи. Щом се изменят условията, необходимо е да се измени и нейният облик. Същинското художествено творчество, макар да има траен критерий, не може да съществува извън определени исторически условия. През Възраждането и през 90-те години главната историческа задача била да се служи на борбата „за правда и за свобода“, да се създава утилитарно, общественополезно изкуство. Нуждата на епохата е изтласквала напред създателите на такова творчество. И Дебелянов високо цени историческите заслуги на Ботев и А. Константинов като изразители на своята епоха, като творци-граждани и синове на своя народ. Обаче историческите условия се били изменили и, както той мисли, нямали вече „нищо общо“ с предишните. Отминала била далеч в миналото романтиката на хайдутството, спукана била вече цигулката на социалната поезия. Настанало било време да се творят „висши духовни ценности“, които трябва да задоволяват чисто естетически

ламтежи. „Днес писателят у нас — подчертава в едни по-късни «литературни бележки» Дебелянов — си има особено място и «борбата за правда и за свобода» е пренесена на друг терен.“^[11] Този „друг терен“ е създаването на чисто художествени ценности, освободени от „баласта“ на утилитаризма и социално-обществените задачи. Българската литература трябвало да се издигне на по-нов етап, за да застане на равнището на съвременното ѝ европейско изкуство, което за него се въплъщава в творчеството на новите модерни писатели. Тя трябва да разкрива онези страни у човека, които в миналото не са привличали вниманието на поетите, да прониква в по-сложните душевни процеси, в психологическото и естетическото богатство на съвременната човешка личност, да докосва интимните струни на чувствителното сърце.

Не е трудно да се разбере, че заставайки на такива позиции, Дебелянов ще отрече принципите на социално-заостреното изкуство, традициите на Ботев, Вазов, А. Константинов. Според него тези писатели с техните художествени принципи са вече „далече надживени и не могат да служат за образци на онези, които идат“^[12], т.е. на неговото поколение поети. Очевидно своето поетическо дело Дебелянов иска да строи по нов път, различаващ се от дотогавашното реалистично развитие на нашата литература. И в диренето на нов път погледът му съвсем естествено се обръща към толкова шумно пропагандирания символизъм. На мястото на отхвърлените художествени принципи трябваше да се поставят нови, които по-пълно отговарят на съвременните му условия. И тези принципи той видя в символизма.

Г. Герински, който е живял през ученическите години заедно с Дебелянов и познава добре ранната му любов към реалистите,^[13] остава учуден от разпаленото му увлечение по модернизма. „Спомням си — пише той — при една среща цял час ми говори за декадентството и декадентските писатели, те бяха тогаз на мода.“^[14] Такова е впечатлението не само на другаря му от ученическите години, но и на всички, които го познават от това време. Дебелянов с упоение чете и разпространява стиховете на руските символисти Балмонт, А. Бели, А. Блок, В. Иванов, превежда редица произведения от западните модернисти (между тях и декадентския роман на Пиер Луис „Афродита“), слага за мото на свои творби техни стихове. Голямата му

любов обаче са френските символисти. Още през 1909 г. в интервюто си пред в. „Вечерна поща“ той се изказва за „новите френски поети“, че „те и когато са малко познати, могат да бъдат възторжено обичани.“^[15] Под „новите френски поети“ той има пред вид тъкмо символистите. Тъкмо най-изтъкнатите от тях — Верлен, Маларме, Самен — той сочи за пример на всеотдайно служене на „изкуството като самоцел и самоценност“. Преклонението му пред поезията им е толкова голямо, че ги нарича „великани на мисълта и песента“, а творенията им — „велики“. Това са, изтъква Дебелянов, „писатели от първа величина, създали цели епохи в литературата и оставили незаличими бразди зад себе си“. Дори за незначителни поети като Петер Хилле говори, че в стиховете и афоризмите му „ярко блести искрата на гения“, а за Юисманс — че „само с Au Rebours отрази цяла епоха“.^[16] И всичкото това той говори по същото време, когато мисли за Вазов, че не творял „висши духовни ценности“, че Ботев и А. Константинов са „далече надживени“.

Няма никакво съмнение, че Дебелянов се чувства свързан с това художествено течение, възприема неговата естетика. В символистическото творчество той вижда образец на истинско съвременно изкуство и смята в такава насока да вървят и собствените му поетически усилия. И никак не е чудно, че символизмът оказва въздействие още върху ранната му поезия. В каква насока се проявява това въздействие, вече отбелязах накратко: отчуждение от социално-гражданското изкуство, отказ от изобразяването на „грубата“ реална действителност, копнеж към пречистено естетичното и висшата красота и т.н. Към това трябва да прибавим и заимствването на някои мотиви и образи от чужди символисти, главно френски и руски, използване характерната за тях изобразително-експресивна поетическа система, някои нотки на песимизъм и т.н. Така например първото стихотворение от „Станси“ („С нечути стъпки в тъмен край отмина“) се свързва с „Nevermore“ от Пол Верлен. „Полет“ заимствува не само мотото, но и основната идея от стихотворението на Шарл Бодлер „Подем“. Един по-педантичен анализ би открил доста паралели между стихове на Дебелянов и поезията на Верлен, Самен, А. Блок и др. — в образите и настроенията, в отношението към живота и града, човешката неволя и т.н.

Естествено символизмът в ранната поезия на Дебелянов личи не само в произведения, в които забелязваме някакво пряко влияние от чужди автори. Ще го открием в стихотворения като „Смърт“ и „Видения“, „Nevermore“, „Черна песен“ и „Кръстопът“, в езика и емоционалния тон на много други, където младият поет говори за „умората ранна“, която „крила безотрадни простря“, за предчувствието, което „смъртно болен дух обзима“, за ония „кипариси в сън чела навели“ и за оня фонтан, край който плаче морен, за чертога в руини и „злокобния вихър“, за „вковани мисъл и език от тъмен смут, неволен страх“. Ако съпоставим неговите ранни стихотворения с поезията на другите символисти — Лилиев, Ясенов, Ем. Попдимитров, ще видим колко те са близки помежду си и в емоционален строй, и в мотиви и образност независимо от различията. Всичко това говори, че Дебелянов не само по своите естетически симпатии, но и с творчеството си е свързан със символизма. И въпреки тези безспорни факти, взети вкупом, ранната поезия на Дебелянов трудно може да се вмести изцяло в каноните на символизма.

Видяхме, че независимо от нейния интимен характер и особена образност ранната му лирика е здраво свързана с непосредните преживявания на поета и отразява по скрит начин социалните противоречия на времето. Чрез интимните си преживявания, чрез копнежите си за лично щастие и живот-красота, чрез любовните си нерадости в същност той разкрива своята жизнена драма, която в последна сметка, е обусловена именно от социалните условия. По този начин, без да престава да бъде интимна лирика, неговото ранно творчество отразява конфликтите в заобикалящото го общество, изпълва се с конкретно историческо съдържание, разкрива правдата за живота — за трудното битие на самия поет и на всички ония, които са разочаровани от действителността и които копнеят за един по-съвършен свят. По този начин „бягството“ на Дебелянов от реалната действителност е коренно различно от декадентското самозатваряне, от субективизма и самоцелния формализъм на онова „чисто“ изкуство, което е безразлично към съдбата на човека. Това е „бягство“, което по своеобразен път разкрива социалните противоречия и отрича съществуващите обществени отношения. Мечтата на поета е светла и човешка, идеалът му — хуманистичен и има своите корени в реалната действителност. Мъката, отчаянието, безизходицата, които срещаме в

някои от неговите стихотворения, не са механична заемка от символизма, макар образността да го свързва с това художествено течение, а непосредно изживени, плод на нерадостното битие, поетически документ за човешката драма на една благородна личност и отражение на жизнените конфликти на епохата.

Символизмът слага своя отпечатък върху творчеството на Дебелянов и го отдалечава от реализма като художествен метод. Но онази жизнена правдивост, човешката непринуденост в чувствата, благородството и хуманизмът на стремленията му, с една дума, здравата непосредствена връзка с живота го отдалечават по същество от символизма. В ранната си поезия Дебелянов е *преди всичко романтик* — той живее по-малко с това, което е реалност, и повече с онова, което е желание, той се отвращава от грозната действителност и се унася в царството на мечтата, той отхвърля безобразната реалност и се прекланя пред идеалната красота. Тези качества, които го сближават със символизма и които са плод на символистично влияние, се изпълват у него с по-друго, реално съдържание, не го откъсват от живота, а само определят романтичния облик на творчеството му. „Любовта и нейните колебания — пише Людмил Стоянов, — пантеистичният възторг пред природата, песимизмът поради несгодите и униженията на младостта, жаждата за чист и светъл живот в противовес на грубата и оскърбителна действителност, противоречието между «живота-красота» и невъзможността да се реализира той на «практика» — всичко това, филтрирано през творческото съзнание на поета, създава странния *романтичен чар* на тази поезия, ту бодра и оптимистична, ту мрачна и пълна с отчаяние, поезия на безсилната личност пред силата и враждебността на обществения строй“.^[17] Изобщо с *ранната* си лирика Дебелянов е типичен романтик — в изграждането на образите и в отношението към действителността. Не случайно субективното начало в нея е толкова силно и хиперболизирано, а мечтата стои в основата на всичките му стихотворения. Но неговият романтизъм не е субективистично отчужден от живота, неговата страна на мечтите не е мрачната и студена Еделанд, а страна на земна радост, вечна младост и човешка пролет. Това придава и на неговата интимна романтична лирика човешка топлина, непосредственост и привлекателност, защото тя зове читателя към човешко щастие — интимно и социално.

В ранната лирика на Дебелянов има малка група стихотворения, които на пръв поглед рязко се отличават по тематика, идеен патос и образи от другите му стихотворения. В тази нова група стихотворения сърцето му вече тупти с ритъма на милионите трудови хора. В тях той е поет-гражданин, бодър син на своята епоха и певец на нейните възжелания. От висините на индивидуалистичната интимна мечта погледът му слиза на земята, за да разкрие реалното битие на човека с неговия труден живот и неукротима социална енергия. Лирическият герой слива своите настроения и надежди с болките и стремленията на колектива и ги изразява в патетични стихове. В тази група влизат стихотворенията „Светла вяра“, „Кръстопът на бъдещето“, „Грижа“ и в известен смисъл „В тъмница“, печатани в социалистическото списание „Съвременник“ (1910) и в близкото до широките социалисти списание „Съвременна мисъл“ (1911).

Обаче разликата между тези стихове и интимната му лирика не е нито толкова дълбока, нито толкова принципна, както изглежда на пръв поглед. Видяхме, че чрез интимните си преживявания поетът изразява едни по-широки човешки и по същество социални стремления. Идеалът по същество е общ, само че е изразен по различен начин. Докато в едните той се насочва предимно към интимните си преживявания, то в другите Дебелянов открито засяга социални теми и важни актуални проблеми в обществото. С алегорични, но освободени от символистичната усложненост художествени средства поетът рисува в „Грижа“ всекидневната нерадост на човека, която трови неговите дни, съкрушава смелите подеми, убива светлите му божества. С дълбока тъга говори той за потискащата човешка грижа, която неумолимо следва всяка негова стъпка. Той има пред вид не чисто духовни горести, а мисълта за насъщния хляб, тревогата пред утрешния ден. Никъде другаде Дебелянов не пресъздава с такава откровеност и прямота трудността на своя живот и никъде другаде не се вижда така ясно колко е била обща житейската му участ с участта на подхвърлените на постоянни грижи трудови маси. Изключение от това правят някои от хумористичните му работи, в които с горчива ирония изобличава

несправедливото разпределение на богатата в съвременното му общество.

Поетът не се задоволява само да посочи тежките социални условия и да изплаче тъгите си. Той вижда по-дълбоко в обществото ония остри противоречия, които го разтърсват. Той дочува глухия тътен на класовата борба. Векове наред са се сплели в неспирна битка две враждебни сили — силите на доброто, на свободата и светлината и силите на злото, на мрачните затвори и тъмнината. И Дебелянов провижда в бъдещето решителния двубой, когато тези две враждебни съдби ще се сблъскат:

*И ще бъде тържествен часът,
дългочакан след глухи борби,
час на светла победа и смърт.*

*Под напевът на бойни тръби
в царствен блясък ще пламне светът.
О, бой сетен на вражи съдби,*

О, далечен, свещен кръстопът!

И в огъня на този двубой, из руините на стария свят ще се роди едно ново общество, в което няма да има черни грижи и няма да погасват още неродени смелите подеми.

Наистина, и самият социален конфликт, и самата конкретна картина на съдбоносната битка се виждат в доста отвлечена светлина. Слабо се чувства конкретно-историческото съдържание на класовата борба с нейните непосредни жизнени социални форми и сили. Вместо за съвременните му конфликти между експлоататори и експлоатирани, между капиталисти и пролетариат поетът говори повече за вечните и абстрактни сили на доброто и злото. Картината, която рисува, е със сгъстени романтични багри, двубоят става сякаш някъде извън времето и пространството: „далечни тръби“ зоват в „притаения мрак“, часът е „тържествен“, светът пламти в „царствен блясък“ и т.н. Разбира се, поетическата картина има и своя подтекст, който свързва настроенията на поета със съвременните му обществени борби. И в тези

стихотворения Дебелянов се проявява като типичен романтик, но за разлика от другите му ранни стихотворения, тук романтизмът му е борчески и социално активен. Лирическият герой е увлечен от патоса на борбата, живее със стихията на бунта и се прекланя възторжено пред ония, които ще се вдигнат да сразят стария свят. Макар и слабо, ние все пак чувствуваме, че поетът повече съзерцава класовата борба, отколкото самият да участва в нея, долавя се известен оттенък на романтично бунтарство в неговия патос. Но за нас е по-важно, че поетът живее със социалните въпроси, възпява борбата за ново общество, смята се свързан с тази борба.

Оттук и неговият идеал получава по-голяма определеност, а мечтите му — конкретно съдържание. В тях проличават ясно социално-обществените стремежи на милионните маси. Поетът вярва в освободителната им мисия, защото те се жертвуват за едно благородно дело и защото силите им са вече сдружени. Стихотворението „Светла вяра“ е най-патетичният израз на Дебеляновия социален оптимизъм. Той вярва в силата на „безбройните милиони“, вярва в новия живот:

*За старий свят настават сетни дни;
разкъсват се верига след верига —
и над самите му развалини
на правдата олтарът се въздига.
...
О, светла вяра в новия живот,
как сгряваш и повдигаш ти сърцата!*

Стихотворенията, за които става дума, са вдъхновени от симпатиите на поета към социалистическото движение. Дебелянов, който носи в себе си благородни чувства и състрадание към онеправданите, е виждал близост между своите идеали и целите на социалистическото движение. Както отбелязва в спомените си неговият близък другар и зет Петър Григоров, той е бил съчувственик на социализма, харесвал е „много неща на социалистите“.

Социализма той не е осъзнавал като научна теория за обществото, а преди всичко като обща хуманистична идея. И

влиянието на социализма върху поета върви не толкова по линията на усвояването на марксистическата литература, колкото чрез непосредственото въздействие на самото движение и обаянието на отделни личности. А тук на първо място трябва да бъде посочен редакторът на сп. „Съвременник“, изтъкнатият литературен критик-марксист Георги Бакалов. Както и редица още млади поети, Дебелянов е бил в тесни връзки с Бакалов, вслушвал се е в неговите съвети и мнения, а последният е ценял поетическия му талант и здравия му усет към литературата. Не случайно Бакалов е поверил на Дебелянов заедно с Д. Подвързачов да съставят първата българска антология на поезията ни от Вазов насам (1910), привлякъл го е да му стенографира речта, произнесена на конгреса на широките социалисти и излязла в отделна брошура под заглавие „Българската литература и социализмът“ (1911), а редица негови стихотворения печата на уводно място в списанието си. Можем със сигурност да кажем, че стихотворенията „Светла вяра“ и „Кръстопът на бъдещето“ са написани под въздействието, а може би и под прякото внушение на Г. Бакалов.

Близостта на Дебелянов със социалистическите идеи и плодотворното въздействие на Г. Бакалов слагат своя отпечатък върху душевността на поета и върху емоционалния патос на лириката му. Ония жизнерадостни тонове, които се срещат тук-там в някои и от предишните му стихотворения, намират нова опора. Те навлизат още по-широко в творчеството му, изпъкват по-отчетливо и характеризират основния му патос. Преобладаващата част от стиховете му през 1909–1910 г. (докато спира списанието) са печатани в „Съвременник“ и с малки изключения те всички са бодри и оптимистични. Ясно е, че социалистическите идеи, колкото и смътно и недълбоко да са разбрани от Дебелянов, облъхват като пролетен вятър неговата личност. Че в случая е налице не просто нагаждане към изискванията на редактора, а непосредно и по-широко въздействие, се вижда от факта, че и стихотворенията му, печатани по това време в сп. „Българска сбирка“, са пронизани от същия жизнерадостен тон.

Освен патоса влиянието на социализма засяга още и самото идейно-жизнено и тематично съдържание на творбите, общата идейна насоченост, проблематиката и конфликтността. Ще го открием изразено и в отделни стихове. В тях определено се говори, че новият живот ще бъде извоюван от „сдружените сили“ на „безбройна рат,

безбройни легиони“, които ще сразят зловещите сили на гнета и мъката. Несъмнено поетът има пред вид именно пролетарското движение, както е несъмнено, че брегът „във пурпурна позлата“, който най-после са намерили трудовите маси, това е именно брегът на социалистическото бъдеще. В „Кръстопът на бъдещето“ поетът говори за „бой сетен на вражи съдби“, един стих, който почти повтаря припева на пролетарския химн Интернационала: „Бой последен е този.“ Когато поетът пише, че „за старий свят настават сетни дни“, че над развалините му ще се издигне олтарът на правдата, всичкото това напомня тогавашната социалистическа поезия както по образност, терминология, така и по идейно съдържание. Но въпросът не е в отделните стихове, а в общия дух.

Разбира се, социалистическите елементи в поезията на Дебелянов не бива да се преувеличават. Ако се вгледаме повзискателно в тези тенденции, ще видим, че те означават повече симпатия, отколкото дълбока съзнателна приобщеност към работническото движение. Това са временно припламнали искри, които много скоро угасват. Разгледаните произведения не можем да определим като социалистическа поезия в пълния и точен смисъл на понятието.

В *идейно* отношение те представляват най-високият връх, до който се издига творчеството на Дебелянов. В тях той най-ярко се проявява като поет-гражданин, като социален поет, който живее с мислите и чувствата на трудещите се маси. Това кара някои критици да им дават изключително висока оценка, да ги поставят на върха на художественото му развитие.

В същност и „Светла вяра“, и „Кръстопът на бъдещето“ са от ранните произведения на Дебелянов и в художествено отношение не стоят на равнището на най-хубавите му лирични творби. Тяхното значение се състои главно в това, че те открито изразяват социалните разбирания на Дебелянов, близостта му до трудовите маси. От друга страна, те го въвличат в нов тематичен свят, обръщат погледа му към острите социални сблъсъци в обществото. И макар в творческото му развитие да са само краткотраен епизод, несъмнено те оставят следи в поетическото му виждане. По-нататъшното му творчество, без да има подобни социалистически елементи, вече е с много по-ясен и подчертан социален пълнеж, отколкото ранните му лирически стихове.

Най-после тяхното значение е в това, че те с особена нагледност разкриват единната *идейна* основа на ранното Дебеляново творчество, което и в интимната лирика, и в открито социалните стихотворения отрича заобикалящата го буржоазна действителност, стреми се към свят по-съвършен и справедлив. Че влиянието на символизма не опустошава идейно творчеството на Дебелянов и не го прави безразличен към социалните въпроси, показва и една друга група стихотворения, създадени все по същото време. Става дума за неговите хумористични и сатирични произведения, които осмиват човешки недостатъци и жигосват отрицателни явления в нашия общественно-политически живот. Те също разкриват честната гражданска натура на поета, който не може да стои безразличен към злото в живота.

* * *

Ранната лирика на Дебелянов издава ясно белезите на младежка психика. Поетът гледа света с широко разтворени очи, с впечатлително сърце и романтични чувства. Личността му е чиста и възторжена, тя реагира на живота непринудено, с наивна вяра в красотата. Жизненият опит е още твърде малък, ясна идеологическа позиция още не е изработена, за да се свързват впечатленията и настроенията с някаква по-обща идея за света, за да се пречупват възприятията през призмата на едно строго мирогледно отношение. Чувствата са непосредни, но и скоропреходни. Те свободно варират от възторженото упоение до потискащото неудовлетворение, от тихото съзерцание на природата до тревожната мисъл за бъдещето, от светлата радост на споделената любов до обезсилващата мъка на безвъзвратната раздяла. Тук Дебелянов е романтик, който живее със своите субективни видения и блянове, а не реалист с трезвен поглед за нещата. Той се е самозатворил в личния си свят, в личната си радост и печал, погълнат е изцяло от техните приливи, отливи и контрасти. Той дочува и усеща зад завесата на романтичните илюзии глухия тътен на тежките житейски вълни. Неговата печал, както видяхме, извира от реални жизнени противоречия. В поезията му се разкрива драмата на личността в тогавашното общество, непримиримите конфликти. Но все пак неговата душа още не е безизходно смазана, младостта го кара

да се опива от собствените си мечти и илюзии. И затова в стихотворенията му наред със скръбта и тъгата откриваме толкова много акварелна лекота, толкова възторг и жизнерадост.

Обаче животът непрекъснато и безцеремонно сваля поета от задоблачните романтични висини и попарва младежката наивност и възторженост. Тежките житейски истини разкъсват тънката пелена на романтичните илюзии. Той дочува все по-ясно грозния тътен на социалните вълни, подема се и пропада в неудържимия им кипеж. Все по-дълбоко навлиза в съзнанието му убеждението за нерадостната участ на човека в съществуващото общество. Предишната романтична възторженост се сменя с тъжния размисъл. А след младежката вяра, след романтичните блуждения съзнанието за нерадостта гнети още по-болезнено. Защото по-гъста ни се струва тъмнината, когато влезем в нея от облечения със слънце простор.

И поетът започва да вижда всичко, което го заобикаля, с други очи — по-критични, по-трезви. Непосредната радост е убита, възторгът — изстуден. Личността е толкова угнетена от житейската несправедливост, че почти става неспособна да изживее пълно радостите, а будната социална съвест бързо потушава всяка припламнала искрица на красивите илюзии. Скръбта всецяло завладява и ума, и сърцето на поета, просмуква се в цялостното му светоусещане. Непосредствените радости, мимолетните наслади се удавят във всепоглъщащия поток на тъгата. Пейзажната лирика загубва своята светлина, любовните мечти погасват и пред мрачното тържество на социалната нерадост сякаш стават неуместни. Впрочем той вече много рядко започва да пише пейзажни и любовни стихотворения. И възприемането на природата, и влечението към любимата сега се пречупват през съзнанието за тежката участ на човека. Това не означава, че Дебелянов загубва усета си към красотата на природата, нито че престава да се увлича от любовното щастие. Но тези възвишени чувства намират вече слаб израз в стиховете му.

Годината 1910, взета условно, става гранична между два различни периода от идейно-художественото развитие на поета — ранния и зрелия. Ако, вдъхновен от симпатиите си към социализма, от вярата си в живота, той провижда в далечното бъдеще кръстопътя, където ще се сблъскват двете враждебни сили — на злото и на доброто — и от този сблъсък ще се роди един нов свят, то в същото време

неговата душа се намира на друг кръстопът, разкъсвана от противоречието между блян и действителност, от надежда и безсилие, от романтична мечта и съзнание за жестоката реалност. Така почти едновременно с „Кръстопът на бъдещето“ се появява и символистическото стихотворение „Кръстопът“. Но докато в първото поетът изразява вярата си, че силите на доброто ще победят, то във второто самият лирически герой бива победен от мъката „стоглава и сторъка“, която висне неумолимо над неговия романтичен свят. В този конфликт, в тази борба между романтичен блян и реална действителност Дебелянов не можа и не можеше да излезе победител. Той е сразен жестоко и заживява с неосъществените си полети и със спомена за избликналата някога мощ, със своята мъка:

*Сега понел надежди-мъртвеци,
спасен, аз бродя из пустини снежни
и свойта мощ и пролетни венци
сънувам в полунощи безнадеждни.*

Оттук нататък вече рядко ще открием възторг, неприглушени жизнерадостни тонове, чисто упоение от радостите. Дори и най-светлото му стихотворение „Сонет“, писано след това, е затъмнено от мисълта за нерадостта. Поезията му навлиза в своето елегично русло, трепти навсякъде със скритите вопли на поета. По този начин „Кръстопът“ е в известен смисъл водораздел между два важни момента, между два етапа в творческото развитие на Дебелянов — между неговата ранна лирика с изблици на красиви блянове, мечти и надежди и зрялото му елегично творчество, в което той съзнава безплодността на романтичните илюзии.

[1] Владимир Русалиев, Животът, любовта и смъртта на Димчо Дебелянов, 1939, с. 98. ↑

[2] Всички цитати са по изданието „Димчо Дебелянов. Стихотворения“, под редакцията на Христо Радевски и Лилия Кацкова, „Български писател“, 1957. ↑

[3] К. Кнауер. Из спомените ми за Димчо Дебелянов, в. „Пряпорец“, бр. 99 от 1 май 1918 г. ↑

[4] *Георги Цанев*, Страници от историята на българската литература, 1958, с. 496. ↑

[5] *Христо Радевски*, Поезията на Димчо Дебелянов. Предговор към: Димчо Дебелянов. Стихотворения, 1957, с. 16. ↑

[6] Сп. „Наш живот“, 1907, кн. 5. ↑

[7] *Димо Кьорчев*, Тъгите ни. Статия в „Южни цветове“, тримесечен литературен алманах, 1907, т. I. ↑

[8] *К. Д. Бальмонт* Элементарные слова о символической поэзии. В: Русская литература XX века. Хрестоматия, 1962, с. 336. ↑

[9] Пак там. 167 ↑

[10] Интервюто започва с думите: „Отговарям с известно стеснение. Защото не разбирам какво важно и интересно може да има в това, което ще кажа и аз.“ В. „Вечерна поща“, бр. 2874 от 9. IX. 1909 г. ↑

[11] Димчо Дебелянов, Из списанията, сп. „Звено“, 1914, кн. 2 и 3, с. 167. ↑

[12] Пак там. с. 167 ↑

[13] Добре известен е случаят, когато на абитуриентското утро Дебелянов декламира извън програмата Вазовото стихотворение „Елате ни вижте“, и то в присъствието на цар Фердинанд. ↑

[14] *Герински, Г.*, Спомени за Дебелянов, в. „Литературен, глас“, 1936, бр. 323. ↑

[15] В. „Вечерна поща“, бр. 2874 от 9. IX. 1909 г. ↑

[16] *Д. Дебелянов*, Около една стара песен, в. „Камбана“, бр. 1505 от 22. III. 1912 г. ↑

[17] *Людмил Стоянов*. Романтик и бунтар, „Дебелянов лист“, 1946. Разредката моя — Г. М. ↑

ЗРЯЛА ПОЕЗИЯ — ЕЛЕГИИ

*Да тъгуваш по скрити,
неизгрели слънца,
сам понесъл тъгите
на милиони сърца.*

*Ах, моят труд бе труд безцелен
и блян безплоден — моят блян!*

В ранната лирика на Дебелянов намираме няколко истински поетически бисера, които издават необикновената сила на неговия поетически талант. Силата на тези стихове е в тяхната романтичност и възвишеност, в искреността и неудържимостта на преживяването. Но те все още остават в границите на едно младежко творчество, което не само че не се е извисило до върховете на художественото майсторство и до самобитен стил, но е лишено и от по-дълбока жизнена мъдрост. Царството на ранната Дебелянова лирика е импресията, поетическият миг. Зад интимното чувство ние долавяме неговата жизнена драма, обаче стиховете са бедни откъм психологически проникновения и посложна проблематика. Ето защо тия стихотворения, колкото и понякога да са завладяващи с лирическият си патос, не са много дълбоки по мисъл, идея и художествено обобщение. Не е чудно, че Дебелянов се налага като голям поет преди всичко с творбите, писани след 1910 г., макар ранните да представляват две трети от цялото му наследство. Творчеството, което създава след тази условно приета година, е вече нов етап в неговото художествено развитие.

Чертите на творческата зрелост естествено откриваме не само в майсторското използване на поетическите средства (език, стих, композиция, интонация), а в цялостната вътрешна форма. Сега поетът умее по новому да изгради художествения образ — силен, съвършен и

неповторим. От външно-импресионистичното описание той преминава към синтетично-експресивното пресъздаване на картината на живота, за да внуши душевното състояние на лирическия герой.

Творческата зрелост засяга дълбоко и поетическите средства, и цялостната структура на художествения образ, психологическото проникване и значимостта на жизненото съдържание. В основата на стиховете му лягат не моментни, макар и силни настроения, а реални и значими човешки конфликти, характерни страни на човешката психология. Тъкмо умението му да разкрие в ярка и свършена поетическа форма такива трайни, общовалидни и важни черти в човешката психология и във взаимоотношенията говори за неговата творческа зрелост.

Но реалната човешка личност е винаги социална личност, свързана чрез хиляди нишки с обществото и духа на времето. Вниквайки в най-характерното, в най-същественото за психологията на своята личност и на своето поколение, Дебелянов открива там само скръб, нерадост и недоволство. Истината за тогавашното общество е невесела, тя разочарова всеки, който я осъзнае. И колкото по-дълбоко, по-проникновен към живота става поетът, толкова по-силно заживява той със скръбта, толкова по-широко мъката навлиза и в творчеството му. Ето защо творческата зрелост на Дебелянов намери своето въплъщение в елегията. Тя не е нещо външно, подражателно или случайно у него, тя е дълбоко изстрадана. Елегията бележи нов, по-висок етап в художественото развитие на поета. Оттук нататък, колкото и да е условно деленето на идейно-творческото развитие на Дебелянов, можем да говорим за етап на творческа зрелост, която се характеризира с пълното доминиране на елегичния жанр.

* * *

Не всички произведения от зрелия етап на Дебелянов могат да се определят като елегии в тясно жанров смисъл. В жанрово отношение елегия е онова произведение, което изразява скръб, породена от съзнанието за несъответствието между идеал и действителност, от крушението на мечтите, от излъгани надежди, погубено щастие и т.н. Тъжното чувство не е абстрактно, то извира от напълно конкретен

конфликт и се свързва непосредствено с художествената идея на творбата. Дебеляновата поезия предлага класически образци на елегията като литературен вид: „Скрити вопли“, „Пловдив“, „Аз искам да те помня все така“, „Под сурдинка“. Ето в този жанров смисъл не всички стихотворения са елегии, например „Сонет“, „Самотници“, „Гора“.

Но обърнете внимание на емоционалното съдържание на последните стихотворения! Не са ли в последна сметка те също така оцветени от скръбта? Тъжните чувства в тях не оттласват ли назад поведриите настроения, макар конкретната идея да има друга насоченост? Нима „Гора“ не говори за болката на човека, който е отблъснат от суетата и дребнавостта на живота и носен от романтичната мечта, търси някакъв друг свят на щастие и покой? Нима „Самотници“ не разкрива трагедията на поета, който страда самотен в гмежа на „силний град“? Не е ли дори „Легенда за разблудната царкиня“ (която в жанрово отношение има съвсем други черти) едно дълбоко елегично произведение за романтичната и чиста душа, чиито високи пориви погиват? С много малки и несъществени изключения в основата на зрялото творчество на Дебелянов стои съзнанието за противоречието между реалност и мечта, скръбта, породена от неосъществени блянове. Това именно определя тъжния характер на неговата лирика, придава на стиховете му смисъл и дълбочина, обуславя общоелегичния характер на цялата му лирика дори и там, където не може да се говори за елегии във формално жанрово отношение.

Буржоазната критика търсеше корените на Дебеляновата елегия в мистичната прокълнатост на поета. В същност те са в жизнената му драма. Целият живот на поета е изплетен от несрети, тревоги и разочарования. Съзнанието за неблагоприятно устроен личен живот, за унижено човешко достойнство и убита младост угнетява душата му, навежда го на тъжни размисли и изживявания. И това депресирано състояние е непреходно. Нерадостната участ на Дебелянов не е само жизнен материал за поетическо пресъздаване, тя предопределя в значителна степен емоционалността, насочеността на неговото творчество. Творец, който болезнено изживява нерадостната си лична съдба, несъмнено ще гледа на действителността през призмата на меланхолията и скръбта.

Елегичният характер на Дебеляновата поезия обаче има още един източник, който е и основният: това е позицията му към заобикалящата го социална действителност. Към нея той има отрицателно-критично отношение. Дебелянов не приема буржоазното общество. Той вижда там да царува търгашеството и пошлостта, кариеризмът и нищетата. „Аз усещам — пише той в писмо до Н. Лилиев — безумното ликуване на лъжата, заследила ме невидима от часа на моето проглеждане в *нейния* свят.“ В същото писмо Дебелянов говори за „великата пустота“, която го е изпълнила цял и която е „отражение на оная велика пустота, която се шири във всяка улица на нашия, българския живот — в литературния, в политическия и във всички други“. Поетът не намира опора за своите духовни и социални домогвания. В писмата си той говори ту за „тази малка зла София“, в която ще се измре от скука, ту за многото „безобразни реалности“ на село. В обществото не намира голям и светъл идеал, а само дребни боричкания и користолюбиви сметчици. Такова общество го потиска. Той чувства, че се изхабява като човек. С чистото си и непокварено сърце той не може да проумее грозотата на буржоазния свят и понякога се пита дали това е наистина животът и как може той да бъде толкова безсмислен и безчовечен. Социалната действителност тегне с убийствена тежест върху му, довежда го до отчаяние и остри депресии, поставя под съмнение смисъла на битието. И когато пише за безпросветната скука, що го разяжда, когато с отчаяни вопли заявява, че му е омръзнало да живее, причината за подобни настроения трябва да търсим не в „прокълнатостта“ на самата му личност, а в онези обществени условия, всред които живее. „Ще измрем от скука в София, дявол да го вземе! Много подли времена! Аз чакам със стиснати от нетърпение зъби и юмруци настъпването на велики събития по нашенско. Омръзна ми всичко, особено сам на себе си много омръзнах. Не ми се ни гледа, ни слуша, ни мисли, ни желае, ни люби, ни мрази, понякога не ми се диша, особено като си помисля понякога, че за 28 години аз съм издишал въздух, който би могъл да върти всички ветрени мелници на света — за една величайша нелепост.“

„Много подли времена!“ — с едно изречение само Дебелянов изразява пределно ясно и причината за собствената си трагедия, и

нейната социална обусловеност, и ненавистта си към съществуващата социална уредба.

Дебелянов като птичка в кафез бие криле, търси пред себе си светла пролука. Понякога го завладяват неясни предчувствия и желания за някакво чудо, което ще доведе до поврат и ще създаде условия за пълнокръвен живот и за радостно творчество. „Но заедно с упадъка — пише пак до Н. Лилиев — ми се увеличава и вярата в някакво чудо в бъднините, разцвет на сили, които само временно са били спрени.“ Обаче в какво се състои това „чудо“, откъде и как ще дойде то — за него е съвсем неизвестно. Вярата му в „чудото“ е повече романтична мечта, залъгваща илюзия, отколкото израз на конкретни съображения и увереност. Затова след горните редове той прибавя неувереното „Кой знае!“ — думи, пълни с нерадостно съмнение в бъдещето. Животът си тече по старите коловози, смазва поета, убива всяка илюзия. Неразрешимите противоречия на обществото разкъсват душата му. Дебелянов се уплита в сложните противоречия на своето време — без да може да ги отмине, безсилен и да ги разреши. Напразно се оплаква той на Лилиев, че тези въпроси са „за другите най-лесно разрешими“, а за тях — „страшни като смърт“. Това са проклетите въпроси на епохата, на безнадеждно загнилото буржоазно общество. Трагедията на Дебелянов е там, че той има остро социално чувство, „невероятна съвест“, за да усети в цялата сила противоречията на капитализма, но му липсва здрав материалистически светоглед, за да види ясно корените на противоречията, да се ориентира вярно в обществените отношения, да прозре в перспективата на историческото развитие.

Р. Д. Подвързачова, като отбелязва в спомените си жизнерадостта на Дебелянов, предупреждава читателите да не си съставят впечатление за личността му по неговите елегии: „Той беше, повтарям, много жизнерадостен, смееше се много, просто се заливаше от смях; и пееше много. Това трябва да знаят онези, които, като четат най-хубавите елегии в нашата поезия, си съставят за автора им по-друга представа.“^[1]

Че Дебелянов е бил жизнелюбива натура, е известно от многобройните спомени на неговите близки. Но онова, което е в живеца на светогледа, което е ядрото в социалната му поезия, никак не

е светло, нито радостно. Там се е свила социалната скръб и нейните отровни сокове просмукват душата и поезията му.

От съзнанието за несъвършенството на живота, от една страна, и безсилието да премахне това несъвършенство, от друга, извират и тежките чувства, които потискат Дебелянов. Елегичното чувство не е преходно преживяване, емоционален пълнеж на отделни стихотворения, а всеобхващащо настроение в зрялото му творчество. Когато анализираме елегията на Дебелянов, трябва да имаме пред вид не само конкретната художествена идея на отделната творба, обсега на темата, а и по-общите и скрити подтици на неговата скръб. Без този широк поглед не всякога можем да разберем емоционалния строй, понижената интонация, миньорно обагрения колорит и обективния смисъл на образите. Навсякъде се разлива вълната на скръбта, избликувала из дълбините на една нерадостна участ, из противоречието между идеал и действителност.

„От ненавистта се ражда печал, а когато ненавистта е много голяма, тя предизвиква гняв“ — казва Спиноза. Излишно е да се претегля дали ненавистта на Дебелянов към заобикалящата го действителност е „много голяма“ или не много голяма. Ясно е, че ако, от една страна, той не приема съществуващата уредба, то, от друга, не избухва в гняв против нея, чувства се победен, безсилен да я измени. Това определя понижените, потиснати настроения в неговите елегии. На колко места само говори той за своята победеност, за своето безсилие! Такова самочувствие ще доловим почти във всичките му елегии, най-ясно в „Победен“, „Молитва“, „В тъмница“.

И все пак, ако стихотворението „В тъмница“ донякъде изразява поне желание за активност, в повечето случаи подобна воля напълно липсва. „Слаби, горестни, безнадеждни“ — ето как характеризира своите „събратя“ Дебелянов в „Миг“. Те чувствуват, те съзнават, те не приемат злото в заобикалящата ги действителност и преживяванията им се изливат в приглушени вопли. Ала по-далече техният протест не отива. Слабостта на лирическият герой лишава стиховете на Дебелянов от оптимизъм. Не ще срещнем в елегиите му онези самоуверени изблици на мощ, които са характерни за не малко ранни творби. У него няма и вътрешна приповдигнатост, която е толкова характерна за Ботевата „Елегия“. Елегиите на Дебелянов не са мажорни, а миньорни.

Понякога чувството за победеност довежда лирическият герой до песимизъм, до безверие, както е в символистическите произведения. Обаче по начало в Дебеляновите елегии откриваме силно жизнелюбие, любов към живота и хората, морална устойчивост. И в най-тежките психически депресии той не загубва благородство и нравствена чистота. С каква искрена топлина и колко неподправено звучи молбата му за опора срещу злата сила в живота! Той чувства, че мъката и безсилието могат да го погубят и да го накарат да прокълне живота, но волята му поне себе си да запази нравствено чист е изключително силна. Неговата етичност го спасява от черногледство и от душевна отпуснатост:

*Сложи ръка на моите устни,
когато, морна да блуждае,
крила душата ми отпусне
и безутешно възроптае;
сложи ръка и запази ме!
Да не надвие скръб безмерна,
и в гняв, и в горест твойто име
с похулни думи да зачерна!*

Изостреното социално чувство, което Дебелянов носи в себе си, го изправя срещу злото. Но понеже той не е борец по темперамент, нито революционер по убеждения, то отрицателното му отношение към действителността не преминава в бунтарски патос или в жигосващо изобличение, а се трансформира в тиха тъга.

Но колкото и обществено приглушени да са, при светогледа и темперамента, които са му присъщи, и при тогавашните обществени условия, оформили идейните и естетическите му позиции, тези елегии са своеобразна форма на протест срещу буржоазната действителност, отражение на социалните конфликти на епохата.

Дебелянов е поет съзерцателен и самовглъбен. Той е същински романтик в мечтите си, но и не по-малко трезвен реалист в преценката на действителността. Той не е скептик, нито черногледец. Той обича хубавото и доброто. И както песимистичните му настроения са външни и повърхностни, така и романтичните видения са мигновени. Оттук се

ражда неговата драма: постоянно да се носи на крилете на мечтата и никога да не е удовлетворен в стремленията си. Така елегичното чувство е пълно, всеобхватно и постоянно, а елегиите се свързват с основни страни на личността му, на неговия идеен и духовен свят.

Може би тъкмо поради това в елегиите на Дебелянов не ще открием богатство от теми и „сюжети“. Основната проблема в тях е проблемата за съдбата на личността в обществото, проблемата за човешкото щастие. Цялото му зряло творчество е непрекъсната вариация на тази главна тема. В стиховете си той я разкрива в един или друг аспект, по-остро или по-приглушено, но никога не излиза извън сферата на терзаещото го противоречие между блян и действителност. Отделните произведения се допират по теми, идеи, настроения, взаимосвързват се в едно цяло и без да съществува помежду им открита сюжетна връзка, те очертават контурите на своеобразна лирическа поема — поема за мечтите и покрусите на едно страдащо благородно сърце. Емоционалната биография на това сърце се разкрива в няколко характерни насоки, които набелязват мотивите в Дебеляновите елегии.

* * *

Когато се говори за творческата зрелост на Дебелянов, не трябва да се забравя, че при него, както е впрочем при всички големи лирически таланти, тя настъпва твърде рано. Той е млад и съвсем естествено любовта продължава да заема не последно място в живота му, в мислите и чувствата му. Любовните мотиви преминават и в елегиите му, свързвайки ранния със зрелия етап от развитието му. Но тъкмо сравнението между мястото, ролята и особеностите на любовния мотив в ранната и зрялата му поезия подсказва отчетливо за измененията, станали в емоционалността, виждането и естетическите позиции на поета, за онова ново, което си е пробило път в стиховете му. Преди всичко интересен е фактът, че макар в живота му любовта да продължава да заема сравнително голямо, а може би още по-голямо място, в поезията му тя се превръща във второстепенен и слабо развит мотив. Докато в ранното творчество ще намерим поне две-три десетки стихотворения, посветени на любимата, сега в цялото му зряло

творчество те са само четири: „Ти смътно се мяркаш“, „Аз искам да те помня все така“, „Жертвоприношение“ и „Сонет“. Към тях можем да прибавим в известен смисъл и „Легенда за разблудната царкиня“. Не подсказва ли само този факт за едно по-ново и по-зряло творческо съзнание, което търси за поетическата лира социално по-значими „сюжети“ и мотиви? Разбира се, в тия няколко стихотворения много по-дълбоко е разкрито любовното преживяване, отколкото в ранните.

Емоционално жизненото съдържание в тях се отличава с някои нови черти, характерни за зрялото творчество на Дебелянов. Чувствата са много по-устойчиви и изкристализирали. И най-характерното, любовното чувство е почти винаги свързано със скръб, любовният мотив е елегичен. Дори и когато лирическият герой е лелеян от бляна към любимата, когато е въодушевен от предвкусвана радост, той не може да се освободи от гнетящите го предчувствия и настроения. Едно от най-жизнерадостните му стихотворения в зрялата поезия, „Сонет“, което никак не може да бъде отнесено жанрово към елегите, красноречиво илюстрира тази особеност на по-късната любовна лирика. „Сонет“ е преди всичко химн на любовта, апотеоз на любимата в духа на Д. Бояджиевото стихотворение „С дълбока нежност“. В него отново и с голяма сила затрептяват вярата и преклонението пред любимата. Любовта се утвърждава като някакъв светъл и примамващ маяк, който хвърля чистата си светлина в душата, за да я успокои и възвиси, за да ѝ вдъхне радост и упование. Но тъкмо на този светъл фон по-рязко изпъкват тъмните сенки на неотстъпно следващата скръб. Неусетно с любовното чувство се промъква и съзнанието за човешката нерадостна участ. Наред с призивите към любимата за щастие, наред с реторично изявеното желание за любовно упоение се изправя и „скръбта на тъмна орисия“, която потиска лирическият герой, и той гасне самотен и в неволя губи „своите златни дни“. Не винаги скръбното чувство произтича от подобен „страничен“ източник, в много случаи то е непосредствено свързано с любовния конфликт. Но социалните настроения несъмнено хвърлят своя тъмен отблясък и върху любовното чувство, особено като се потърсят причините за неговия доминиращ трагически оттенък.

Със своето благородство, възвишеност и чиста духовност Дебеляновата любовна елегия продължава поетическата традиция на Вазов, П. П. Славейков, Яворов, Д. Бояджиев. Той не се поддаде на

еротично-любовната мода. Дори когато засяга някои еротично-чувствени мотиви като в „Жертвоприношение“, той извисява преживяването в сферата на естествената праезическа етика. Не само в ранните романтически произведения, но и по-късно любимата за поета е осветена с ореола на чисто духовни стремления. Но Дебелянов продължава традицията в любовната лирика по свой начин. Интересът към света на любовта, характерът на взаимоотношенията носят някои качествени отлики в сравнение с творчеството на Вазов или П. П. Славейков. У последните ще забележим интерес предимно към ясните взаимоотношения, към естественото и сравнително „елементарно“ чувство. С всичките си катаклизми любовта у тях е проста и ясна както в своите подбуди, така и в своето развитие, а любовната мъка почти никога не довежда до остри психологически депресии. Любовта в Дебеляновите елегии е от по-друг тип, сродна преди всичко на Яворовата (II период). Наистина тя не е така „демонична“ и странна, но все пак любовните отношения са извънредно усложнени, необичайни, изживяванията са крайно изострени. Поетът разкрива онези причудливи понякога увлечения на човешкото сърце, при които рационалните подбуди са заглушени, остават скрити и изключени, за да изпъкне на преден план само чувството — стихийно, всепоглъщащо и като че ли несъзнателно. Любовните преживявания често са неясни и непонятни, причините и следствията — нелогични, разбира се, от гледище на формалната логика. Стихийното увлечение по любимата жена сякаш хипнотизира лирическият герой, тегли го неудържимо след себе си, хвърля го в бездните на любовните томления и мъки. В „мъглите вечерни“ са го примамили властно „две черни пера“ и той тръпне безутешно подир тях, без да пита защо и накъде го водят те. Поетът не казва нищо конкретно за своята любима, нито за взаимоотношенията си с нея, „сюжетният“ елемент напълно липсва. Тя смътно се мярка из „морната памет“

*като бродница сънна
в бездънна гора*

и от нейния образ в паметта неизличително са се врязали само хипнотизиращите „две черни пера“.

Любовното томление се изостря докрай. Мисълта за неосъществената любов хвърля лирическият герой в дълбоко страдание, скръбното чувство завладява всецяло съществуването му. Споменът за любимата се е врязал болезнено в сърцето и то, безпомощно и поразено, тръпне по тези две черни пера. И напълно естествено незадоволеността на буйно пламналото увлечение довежда до мрачно съкрушение. Хоризонтите се затварят за лирическият герой, ден и нощ той не може да се освободи от натрапчивия образ на дамата с двете черни пера, нито от скръбта по несподелената любов:

*Нощта ме разлюби,
денят отминава,
ни радост донесъл,
ни весел привет.*

Но скръбта не се затваря само в ограничените рамки на любовната несполука. Тя отива по-далече, засяга най-дълбоко преживяванията на лирическият герой, превръща се в трагическо страдание. От съзерцателно-скръбни стиховете стават реторично-изповедни, за да прокълтят като несдържим стон за един съкрушен живот:

*И ето погребал
в тъга непобедна
надежди и младост
в безрадостен склеп —
аз гасна, аз гасна
с утеха последна —
на спомена в здрача
и плача за теб.*

Любовната скръб прераства в дълбоко страдание, елегията — в трагедия. Всичко това показва колко изострени и неудържими са чувствата. Поетическата декларация несъмнено е свързана с

любовното преживяване. И все пак, като четете елегията „Ти смътно се мяркаш из морната памет“, особено цитираните по-горе финални стихове, не ви ли се струва, че загатнатите любовни отношения не водят до такива сърцераздирателни вопли и крайни изводи за битието? В основата на това стихотворение не стои същинска *любовна* трагедия. Поетът не само неясно говори за любовта и любимата си, която „смътно се мярка“ като бродница сънна и стои някак отдалечена от лирическия герой, но и самият тон на стихотворението, онази малко игрива и пародийна интонация, която прилича на лирично-иронично капричио, подсказва за нетрагичността на конфликта. Ако отидем подалече в анализа, ще доловим, че любовта носи белезите на бохемските увлечения — силни, стихийни, но не много дълбоки, — на онази „любов от пръв поглед“, която е колкото покоряваща, толкова и непостоянна и неоснователна за сериозни трагедии. Тя пламва бързо, разгаря се буйно и угасва скоро.

Но кое тогава тласка поета да декларира тъй патетично залеза на своите дни? Очевидно причината не е само и дори не е толкова в любовната скръб, а в нещо по-друго, по-реално, сериозно и важно. Вгледаме ли се внимателно в стиховете, ще забележим, че в тях се преплитат два различни момента: чувството за любовна несполука и съзнанието за нерадостна участ. Лирическият герой е погребал „в тъга непобедна“ (тази тъга не се отнася за любовта му, а за битието му!) надежди и младост и гасне безвъзвратно личността му. В тази своя нерадост той дири надежда в любовта, но тя не му донася щастие и той плаче със сълзи за загубената *последна утеха*. И тук откриваме познатото от ранната му лирика разбиране на любовта — тя да бъде заслон и утеха. Но тя не само не му помага, а напротив, засилва скърбите му. Ето защо, макар самият любовен конфликт да не е толкова трагичен, финалните стихове в елегията „Ти смътно се мяркаш“ непосредствено произтичат от цялостното преживяване. Любовното скръбно чувство е засилено многократно от съзнанието за социалната нерадост и любовната елегия зазвучава с трагически патос. Подобно сплитане между две различни чувства, два различни момента в психологията срещаме и в „Сонет“, и то още по-ясно, защото там любовното чувство е светло и радостно, а мрачна е мисълта, че „в нерадост самотен гасна“.

Това още не означава, че в зрялата Дебелянова лирика чисто любовното чувство не намира място, че то винаги се съпровожда със странични, социални преживявания. Напротив, любовта получава много по-дълбоко тълкуване, само че в нейните съдбоносни моменти. Любовта у зрелия Дебелянов почти винаги е безнадеждна и трагична. Причината е в общия му поглед за живота, който е бил твърде невесел. Това именно го тласка в поетическите вживявания да се увлича предимно от онези страни в човешките взаимоотношения, които са обогрени с мрачни краски.

Своя завършен и класически вид любовната елегия на Дебелянов намира в „Аз искам да те помня все така“, където всякакви чужди на любовта елементи са отстранени. Това стихотворение е чисто любовна елегия. В него любов и трагедия са неразривно сплетени. Трагичното извира дори не само от художествената идея, то е в цялостното светоусещане, във всяка клетка на художествения образ. Тук е възпята една велика любов и една жестока човешка съдба. С каква експресивност поетът рисува картината на потъналия в мътен дим град, на фона на който се разиграва трагедията! Сякаш и природата заживява с драмата на влюбените, с конвулсивния ритъм на техните сърца тръпне и градът, и небесата, и хълмът. Заедно с развитието на емоционалното напрежение се изменя и състоянието на пейзажа, защото той е одухотворен, пропит изцяло с чувствата на лирическия герой. Ако в началото е сравнително спокоен, изпълнен с тръпката на очакването, то след воплите, след клетвите и безнадеждността той става мрачен и потискащ, за да внуши усещането за нещо потресаващо и необхватно.

*А все по-страшно пада нощ над нас,
чертаят мрежа прилепите в мрака,
утеха сетна твойта немощ чака,
а в своята вяра сам не вярвам аз.*

Образът на тази трагична нощ, която наистина все по-страшно пада над обичащите се, мрежата, с която прилепите ги уплитат, тъй органически са се слели с емоционалното съдържание, че пейзажът се

превръща в символ — символ на мрака, който ляга върху техния живот, на безизходицата, в която ги заключва съдбата.

Откъде се ражда трагичното чувство, какво стои в основата на трагичния конфликт? В „Аз искам да те помня все така“ може би най-отчетливо се проявява посочената вече особеност на Дебеляновата елегия да предпочита необикновеното, изключителното, разтърсващото. Ако я сравним с ранните стихотворения, ще видим, че докато в тях мъката е предизвикана от безразличието на любимата, то сега трагичното се обуславя от сила, която стои извън човешките характери и взаимоотношения, от сила сляпа, мрачна и безжалостна. Самите отношения между лирическият герой и неговата любима са изпълнени с нежност, интимност и взаимно разбиране. Една голяма любов сгръва сърцата, непреодолим копнеж един към друг ги привлича, но зад уверенията, клетвите, призивите на любовта се изправя — страшна и ужасяваща — мисълта за неизбежната и съдбоносна раздяла. Молби и уверения, съмнения и заклинания стискат сърцата, а над всичко витае предчувствието, че това е последният проблясък на щастието. Нишката се прекъсва, за да остане само споменът — красив, силен и незабравим, ала неизказано мъчителен. Една сложна гама от чувства и отношения е уловил поетът с удивителна проникателност. Звучат тоновете и на надеждата, че „пролетта ни недосънуван сън не ще остане“, и на съзнанието за илюзорността на тази „утеха сетна“, защото „в своята вяра сам не вярвам аз“, и молбата за прощален „верен и печален“ поглед в часа на съдбоносната раздяла, и най-после оня удивително тънко доловен момент за утехата, че след неизбежната и примирена раздяла любовта става по-свидна и по-свята. Не са ли това горещите думи на влюбения, който сякаш в безпаметство пред одъра на умиращата любима изрича патетични думи, за да внуши своята огромна любов, да вдъхне надежда и увереност! Защото раздялата, която пресъздава Дебелянов, не е обикновена любовна раздяла, породила се от едно лично недоразумение или от изстинали вече чувства. Тя е раздяла съдбоносна, независеща от самите тях, раздяла против техните чувства, много по-страшна и безвъзвратна, раздялата, предизвикана от Смъртта. В една от първите редакции на стихотворението смъртта като причина за раздялата е посочена ясно:

*И все по-тъмна пада нощ над нас,
незнайни стъпки глътнат нейде в мрака,
утеха твоят взор от мене чака;
**а в твойта ранна смърт тъй
вярвам аз!***

В последната редакция прякото назоваване на смъртта липсва, внушението е постигнато чрез подтекста и символа на нощта, но тя все така и дори още по-зловещо присъствува. Съзнанието, бих казал подсъзнанието, за смъртта обагрят цялата емоционалност, цялата образност.

Елегията е посветена на Звънчето (учителката Мара Василева), любима на Дебелянов. Вл. Русалиев свързва възникването на стихотворението с оня момент от взаимоотношенията им, когато двамата се разделят, преди заминаването на девойката да учителствува в с. Козлодуй. Какъвто и да е бил поводът, несъмнено е, че елегията по своето идейно-емоционално съдържание далеч надхвърля рамките на един частен биографичен факт. „Аз искам да те помня все така“ е прощаване на поета с болната от туберкулоза любима, която си отива от живота. Тук витае сянката на смъртта, на безжалостната и неотвратима смърт. Мисълта за тази „раздяла“ разтърсва издъно душата на поета, изтръгва от лирата му мрачни и трагично-елегични звуци. Дебелянов е обичал искрено Звънчето, а и тя отвърщала със същата пламенност. Но той разбирал, че не може да я запази, не може да я изтръгне от жестоките лапи на смъртта. Тя е била обречена от коварната болест на неминуема гибел и това определя трагичния тон на чувствата в елегията.^[2]

Най-важното все пак не е в личните взаимоотношения между Дебелянов и М. Василева, макар те да са послужили за повод. Поетът написва стихотворение за човешката трагедия, за мрачната сила на смъртта, която грабва любимата, разрушава човешкото щастие. И затова дори когато читателят не вниква напълно в конкретната идея на творбата, той усеща нейния трагически смисъл.

Емоционално-естетическото внушение на тази Дебелянова елегия се подсилва и от яркия и пластичен образ на съкрушената

любима. Дебелянов не е художник на човешки характери и на пластични визуални картини. Но в „Аз искам да те помня все така“ той е изваял забележителен и незабравим пластичен образ на жена, съкрушена от трагична раздяла. Тази конвулсивно стисната ръка, тази склонена скръбна глава, погледът, впит в тъмнината и неизвестността — колко неотразимо е показана трагедията в душата на героинята! Нейният образ се превръща в символ, който въплътява неимоверна скръб, стаена в мъжествена конвулсия, любов и безнадеждност, които зримо се възприемат:

*Аз искам да те помня все така:
бездомна, безнадеждна и унила,
в ръка ми вплела пламнала ръка
и до сърце ми скръбен лик склонила.*

*И ти отпущаш пламнала ръка
и тръгваш, поглед в тъмнината впила,
изгубила дори за сълзи сила. —
Аз искам да те помня все така.*

Но тъкмо когато сме изяснили художествената идея на творбата, изпъква въпрос, който ни хвърля в недоумение. Защо поетът *иска да помни* любимата си *все така*: бездомна, безнадеждна и унила, стихове, станали лайтмотив на елегията? Та нали между тях пламти голяма любов, нали той е изпълнен с най-нежни чувства към нея и сърцето му се разкъсва при мисълта за неминуемата ѝ гибел?

Видният съветски поет Н. Асеев в интересната си книга „Зачем и кому нужна поезия?“, като се спира на разликата между обикновената формална логика и художествената логика, взема следния пример от „Полтава“ на А. С. Пушкин, в който се описва външността на Петър Първи:

*Его глаза
сияют. Лик его ужасен.
Движенья быстры. Он прекрасен.*

И критикът пита: „Как логически да се обясни това противоречие: прекрасен, независимо, че е ужасен. Но именно в единството на това противопоставяне възниква грозният и вдъхновен образ на Петър.“ Развивайки по-нататък мисълта си за диалектиката на художественото мислене, Н. Асеев се спира на други стихове от Пушкин:

*Зачем арапа своего
Младая любит Дездемона
Как месяц любит ночи мглу?
Затем, что ветру и орлу
И сердцу девой нет закона.
Таков поэт...*

„От какъв впрочем закон се отказва Пушкин в лицето на поета?“ — пита Н. Асеев и сам си отговаря: „Разбира се, от закона на формалната логика в полза на закона за единството на противоположностите. И вятърът, и орелът, и девойката постъпват въпреки логиката. Такъв е поетът. Такъв е и поетът, който се подчинява единствено на закона на всесъществуващото, законът на развитието, законът на прехода на едно качество в друго, закона на поезията.“^[3]

На същия този закон, а не на формалната логика, се подчинява и Дебелянов. Стиховете му не могат да бъдат обяснени формално логически, но те имат своята „логика“, подчиняват се на законите на художественото творчество. Дебелянов не е само любещ, съкрушен от раздялата, той е и художник. Като човек той е потресен от загубата на любимата — и страда трагически. Но същевременно той съзерцава като поет едно чудно видение: образът на любимата излъчва обайваща топлина, трогателност и красота, той крие в себе си особен естетически смисъл, който художникът открива. И тази красота го омагьосва. Образът на безнадеждната, скръбна и предана любима, с която трябва да се раздели по силата на неумолимата съдба, не може никога да бъде забравен, особено в такъв трагичен, но красив и възвишен миг.

* * *

Често пъти елегичният мотив за любовта у Дебелянов се преплита с мисълта за неизживяната младост. Своя „Сонет“ той завършва с такива стихове:

*О, хубаво дете, дете безгрешно,
виж, вече май отлита навсягда,
а розата увяхва безутешно.*

Не идат ли горните стихове да подсказат за още една струя, която подхранва елегията на Дебелянов? Не се ли свързва любовната мъка с мисълта за безвъзвратно отлитащите дни, след които не остава трайна диря? Да, скърбите у Дебелянов често произтичат от съзнанието за „живота неживян“. Но този мотив не бива да се свързва единствено с незадоволеността на любовния порив. По начало той има по-сериозно жизнено-психологическо и идейно съдържание.

Сякаш злата орисница е наказала поета всичко онова, което е смятал за свой кумир, да се оказва или неосъществимо, илюзорно, или твърде дребно. „Едно време вярвах в стихотворството — изповядва той в писмо до Н. Лилиев. — Просторът, който би се разкрил пред мене, когато изляза на свят, мислех тогава, ще ме опияни и ще ми даде нова мощ за нови устремии.

Това мина. Нужно ли е да повтарям, сега аз считам това за детински дребнава мечта и даже да бих станал всесветска знаменитост — говоря за търсенето на слава — не бих бил задоволен. След това аз повярвах във всеизцелителната сила на любовта. То минава, ако не е минало вече. Виждам сега, че аз много съм очаквал, затова дочаканото ме разочарова.“ Към тия неудачи биха могли да се прибавят и още много други. Той мечтае да следва в Университета литература, а е лишен от средства, издържа конкурса за държавна стипендия за чужбина, но до него не стига ред, иска да хвърли всичките си сили в поезията, а е принуден да върши затъпяваща чиновническа работа. И чудно ли е тогава, че този млад човек непрекъснато говори за своята неудовлетвореност от живота, че едва 23-годишен ще пише в писмо до

приятеля си: „И се влача, без смисъл да живея, но и без сила да затворя прозорците, които гледат живота.“ В тия думи несъмнено има и поза, и чужди внушения (сам той подсказва за тях, като добавя в скоби, че ги е срещал у Charles Cuèrin). Но колкото и пресилено да звучат, понеже са изказани от твърде млад човек, те крият и голяма доза истина. Защото не бива да забравяме, че този млад човек има високи изисквания към света и към себе си. Той иска да получи непосредната радост в нейната извисеност и пълнота. При това независимо от известно съзнание за собствена вина причините са предимно в социалните условия. Най-после въпросът не е във възрастта, а в самочувствието на човека. „Може би — пише Л. Стоянов — неговата лична съдба не би била тъй мрачна, ако той не носеше едно голямо сърце и една неподкупна съвест.“ Неговият висок идеал се сблъсква с действителността и не намира там опора.

Дебелянов е оставил покъртителен поетически документ за оня трагически момент, когато за пръв път разбира тежката орисия на своята личност. Това е стихотворението „Пловдив“. С изключителна мрачна сила звучи в него мотивът за откраднатото детство и рано прекършената младост. Няма в сонета нищо светло, което да сгрее и обнадее душата. В красивия и многолюден тракийски град юношата е преживял тежки дни, преглътнал е много „сълзи спотаени“ и най-важното, тук е почувствувал с цялото си сърце колко напразни са химерите за по-високи радости в живота:

*Тук първи път чух възглас: — Престани
да вярваш и да дириш — забранен е
на любовта плодът — и в зли страни
мечтите ти навек ще бъдат пленни.*

Трагичното иде не толкова от това, че на юношата са били забранени плодовете на любовта, а от нещо друго, нещо много по-съществено и основно: В Пловдив за *първ път* е убита вярата му в хубавото, за пръв път достига до съзнанието прокобната истина, че мечтите *навек* ще бъдат пленници на злата орисия. И сега, когато си спомня тези тежки мигове, когато разбира колко вярна се оказва прокобата, той с по-голяма сила изживява нерадостната си участ.

Пловдив се превръща в мрачен символ на всичко онова, което говори за безизходицата в собствения му живот. Там се е надвесила над него злата орисница, за да го прокълне и да му предрече нещастия и страдания, които ще следват неразлъчно пътя му. Ето защо чувствата и асоциациите, които извиква в него Пловдив, са толкова угнетяващи и болезнени. Няма в този сонет тихите и меланхолични тонове на резигнацията, няма светъл лъч, който да омекоти мрачината. Страданието придобива толкова хиперболични размери, щото сам поетът е ужасен от своя спомен. Започнал с приглушени стихове-възкличания, в последните строфи сонетът зазвучава мрачно-тържествено, мелодията се разгъва бавно и епично-баладично, като че се разказва за някоя далечна и невероятна жестока съдба. Алитерациите на тъмните звукове тревожно кънтят като тежка църковна камбана, за да възвестят за едно непомерно страдание и да внушат на читателя една безизходна мъка:

*И днес аз бродя в този скръбен град —
едничък дом на моята скръб бездомна —
аз бродя за утехата нерад —*

*и кат загубен в пустошта огромна.
И толкоз черни мисли ми тежат,
че аз не искам нищо да си спомна.*

„Пловдив“ е една от най-драматичните и трагични елегии на Дебелянов. Сонетът се издига като мрачен надгробен обелиск, под който лежат заровени светлите мечти на детските години и който показва водораздела между щастливо ранно детство и скръбно настояще. По сила и внушителност напомня друго едно скръбно стихотворение за някогашни ясни дни и мрачно настояще, напомня „Великден“ на П. К. Яворов.

Разбрал твърде отрано, че мечтите му не само са излъгани, но и че няма надежда те някога да бъдат осъществени, поетът често се поддава на тъжни размисли и на мрачни настроения за живота. Затова и мотивът за покрусената младост се появява още в ранната му лирика, заема после централно място в елeгиите и прозвучава дори в

последното му стихотворение „Сиротна песен“. Ще го открием още в „Черна песен“, в което Дебелянов, след като разкрива разнообразието на своята „нестройна душа“, се връща към мисълта за личната си съдба. Той вижда как несетно изтичат дните и от него се изтръгва меланхоличен стон за безвъзвратния ход на часовете:

*На безстрастното време в неспира
гасне мълком живот неживян.*

По-късно този мотив се откроява много по-определено и попълно. Поетът дочува тихата жал на „слънце невидели слънчогледи“ и като тях скърби за покрусените мечти; хвърля поглед към своя извървян живот и вижда как

*неутолен и блед пред мене
въстава моя минал ден,*

или дълбоко в душата му звъни меланхоличният стих на Верлен, който пита настойчиво: „dis qu’as-tu fais de ta jeunesse!“ — „кажи какво направи със своята младост?“

Стиховете, в които се разкрива рано прекършената младост и безплодността на бляновете, очертават тъжната повест на неудовлетворен лирически герой. В елегите на Дебелянов се набелязва интересен и характерен мотив — мотивът за несретата. Самият поет, който съзнава своята несрета, обича често да сравнява съдбата си с известни литературни герои, типове на несретници. Ако в едни случаи се подписва „Frau Sorge“ (Госпожа Грижа), за да изтъкне близостта си до Паул, герой на романа на Х. Зудерман, то другаде направо заявява, че и в неговия живот се е повторила „на някой Люне повестта“.^[4]

По онова време темата за несретничеството се среща често в литературата, понякога у писатели, които съвсем нямат основание да се оплакват от живота. И това говори за нейната модност и изкуственост. У Дебелянов тя произтича от собствения му живот,

свързва се с реални настроения и размисли. Онова, което отличава „несретничеството“ на Дебеляновия герой от несретничеството на наивно-сентименталния герой на Зудерман, е, че у нашия поет незадоволеността носи определена етична и социална подплата. Паул, героят на „Госпожа Грижа“, е едно притъпено същество, безволно и безкрило, което мечтае за лични радости, но което случайното стечение на обстоятелствата онеправдава. Дебелянов, който в живота действително е преследван от съдбата на сиротника, почти никъде в поезията си не говори за своите тясно лични житейски неудачи, за своята неустроеност. Воплите му са възбудени преди всичко от духовна неудовлетвореност. Тук случайността няма място, тук скръбта се свързва със социалните условия, които прекъсват поривите. За разлика от Паул, лирическият герой на Дебелянов се издига високо над желанията за еснафско щастие. Поетът има своя социален идеал, колкото и да ни се струва понякога неясен този идеал. Той се стреми към красота и етичност в човешките отношения, към духовно пълноценна личност. И понеже тези стремления остават неосъществени, се пораждат горките вопли на „несретничеството“:

*Аз пак съм сам и пак ридай
в сърце нестихналата жал
по радости невкусени,
по недостигнат роден край,
в калта захвърлен идеал
и блянове покрусени.*

Не е ли ясно, че в тези стихове ридай едно сърце заради покрусените високи радости, мечти и идеали! Целият цикъл „Под сурдинка“ е написан под влияние на такива тъжни размисли. Два стиха, два пронизващи стиха из стихотворението на Ал. Блок:

*И стало беспощадно ясно:
Жизнь прошумела и ушла,*

стряскат поета от унеса на живота и го карат да прави равностметка на изминалите дни. А равностметката е невесела и изпълнена с разкаяние. Къде е плодът на миналите усилия, къде са радостите на пълните с надежди дни? Отговорът е нерадостен, той е само един стон — болезнен и неутешителен:

*Ах, моят труд е труд безцелен
и блян безплоден — моят блян!*

Младостта безследно отлита, отминалият ден се изправя пред зора „неутолен и блед“, животът е останал без високи и трайни радости. И в „часът на черните итоги“ разкаяние и срам обхващат душата на лирическият герой, „слабите дни“ на миналото го тласкат към себепрезрение. С висока етична самокритичност поетът търси вината в себе си за пустотата на своя живот. Но напразни са самообвиненията. Какво можеше повече да направи той. Как би могъл да накара животът да върви в ритъм с неговите високи идеали? Не, причините не са в него, а в условията, които го заобикалят, в нравите, които господствуват, в принципите на буржоазното общество, които убиват всеки порив. Че именно тук е причината, поетът подсказва сам в стиховете си:

*Живях в заключени простори,
в неумолима пустота
и в мойта повед се повтори
на някой Люне поведта.*

*Скверниха нищи мойто знаме,
враг — мойта девствена земя,
а над мощта и гордостта ми
измамна слава се надсмя.*

Не по-малко точно са назовани нещата и в друго стихотворение:

*На злото в безумния бързей,
пронизван от ледна мъгла,
удавих аз своите възтързи
и морно отпуснах весла.*

По този начин ние разбираме не само, че причината за „несретата“ на лирическия герой е в условията на живота, но че тя надхвърля далеч рамките на личната неустроеност и зазвучава със социално етичен смисъл. Тя говори вече за съдбата на хилядите „несретници“ в живота, които буржоазните условия потискат, ограбват и опустошават. Воплите на поета са изказани „под сурдинка“ и това говори за облика на Дебеляновата лирика, обаче не и за нейната отчужденост от социалните въпроси на времето.

* * *

Неудовлетворението от живота тласка Дебелянов към самовглъбеност, към самоанализа и самопреценка. Той се самозатваря в кръга на собствените си размисли и видения и търси уединение. Мотивът за самотата е един от основните в елегите на Дебелянов. Колко скръбни песни е изпял той за своята самотност, колко незабравими картини е нарисувал за самотни часове! В лириката му не ще намерим нито една творба, в която да са запечатани шумните приятелски срещи. Лирическият герой е винаги сам — с мислите, със спомените, с мечтите си, най-много с любимата си.^[5] И неговата самота почти винаги се рисува на фона на притихналата нощ: в „С нечути стъпки“ — денят е отминал, дъждът вали непрестанно, а той с меланхолия си спомня първото любовно „Да“; в „Спи градът“ — дъждът ръми, а той броди самотен из нощните безлюдни улици; в „Скрити вопли“ — в полунощен час, „когато вечерта смирено гасне и тихи пазви тиха нощ разгръща“, той се завръща у дома си; в „Аз искам да те помня все така“ — тъмнината на нощта е паднала, прилепи чертаят мрежи в мрака, а той трябва да се раздели с любимата си и т.н. Сякаш за поета няма друг толкова подходящ момент, за да се извърши нещо важно и съдбоносно освен късния нощен час. Именно тогава ще

рухнат моралните устои на „разблудната царкиня“ и тя ще се отдаде на „мрачен позор“, тогава на фантастичния кръстопът ще се сблъскат метежните вихри и ще се разрази бурята на мъката („Кръстопът“), тогава, когато „зад мъртвите гори погледне мъртвата луна“, ще дочуе „някой страшен и злорад“ загадъчни слова да „мълви“ („Далеч“), тогава „светкавица-сретница“ ще се запали и ще загине пътникът „с огън ограден“ („Нощен час“), тогаз, най-после, ще дойде и „часът на черните итоги“ („Като безумна закана“).

Откъде иде това постоянно свързване на нощта със самотата? Не е ли то резултат от влиянието на декадентството, което не обича ясната дневна светлина? В някои творби влиянието на символизма е извънредно силно („Далеч“, „Кръстопът“, „Нощен час“ и др.) и нощта действително се превръща в символ или в експресивен фон за трагично-упадъчни конфликти (в такива случаи той пише думата с главна буква: Нощта). Обаче в лириката му тя има своето естествено-реално оправдание. Този поет, който е имал многобройни приятели и шумни компании, е обичал часовете на уединение и съзерцание. Тогава душата му се е освобождавала от ежедневно и дребнавото, отдавала се е всецяло на мечтите, на спомените, на онова, което представлява духовната същност на живота и което е било основното за него. Но има ли по-подходящ момент за размисли, за спомени и съзерцания от нощния час? Когато всичко спи, когато уморените от ежедневните грижи и борби хора потънат в покой, когато градът със своите безмълвни сенки и кънтящи безлюдни улици придобие някакъв нов, романтичен облик, колко хубаво и приятно е да поскитаеш сам, да се самозатвориш в собствения си свят, да мечтаеш и страдаш! Тези моменти са красиви, незабравими, те крият особена многозначителност и тъкмо те за поета са достойни за неговото лирично перо. И затова Дебелянов тях възпява и запечатва в стиховете си. Прекрасна картина на тия самотни и меланхолични часове той е пресъздал в стихотворението „Спи градът“:

*Спи градът в безшумните тъми.
На нощта неверна верен син,
бродя аз бездомен и самин —
а дъждът ръми, ръми, ръми.*

*Трепнали край черните стени,
стъпките размерено кънтят
и след мен невидими вървят
жалби за преминалите дни.*

Никъде другаде меланхоличното съдържание на вечерните часове, мъката, която избухва с пълна сила в самотата, спомените за пропуснатите красиви мигове не са намерили толкова силен поетически, убедителен и точен израз, както в елегията „Спи градът“. Поетът не рисува никакъв случайно закъснял пътник, който бърза в дъжда да се прибере у дома си. Не, това е самотникът, който няма за къде, нито за какво да бърза, той не бяга от дъжда, а, напротив, търси уединение и тъкмо безшумните тъми и ръмящият дъжд импонира на духовното му състояние, създават му „уют“ и покой. Защото той живее в себе си, със своя собствен свят. Неусетно споменът го връща към „образа на милото дете“, чиято пробудена жар и пламенна усмивка той е отхвърлил в името на една абстрактно-романтична духовна красота, тоя спомен заема едва ли не половината стихотворение, обаче същината все пак си остава в мотива за самотата, в красотата на уединения вечерен час сред притихналия град.

Някога обичаха да наричат Дебелянов „бездомник в нощта“. Вл. Русалиев дори така озаглави книгата си за поета. Дебеляновата елегична лирика не може да се побере в такова едно определение. Но най-неприемливото е, че в определението се влагаше едва ли не чисто битов смисъл, т.е., че поетът бил някакъв несретен бохем без покрив и установено битие. А това не е вярно нито от житейско-биографична гледна точка, нито по отношение смисъла на елегиите му. Макар и с много бохемски увлечения, веселия и компании в живота си, Дебелянов е бил доста „прибран“, уреден, установен. Когато говори за бездомността, той има пред вид своята самота и неудовлетвореност. И ако уподобим съвременното му общество на огромен дом, то този студен и неприветлив дом не е негов, там поетът се чувства неразбран и отритнат. Ето в този само смисъл би трябвало да разбираме неговата „бездомност“. А това означава, че мотивът за

самотата има не само индивидуален, но и идейно-духовен смисъл, не толкова битово-житейски, колкото социални причини.

Характерно е, че самотността у Дебеляновата поезия се показва винаги на контрастния фон на големия град, града, който гъмжи от многолюдие или е притаен в смълчаната нощ, който се тресе от веселие и суета или се надсвива над мечтите на поета, но който е винаги враждебен и чужд. Всред този шумен град поетът се чувства самотен и потиснат, към него той е настроен неприязнено.

Изобщо Дебелянов е от първите, които въвеждат в българската поезия образа на капиталистическия град, един от първите наши „градски“ поети. Той рядко рисува градския пейзаж, и то с много пестеливи щрихи, главно в: „Пловдив“, „Спи градът“, „Аз искам да те помня все така“, „Миг“, „Самотници“. Но картината, която извайва, е толкова ярка и точна, експресивна и внушителна, че тя винаги изпъква осезаемо като градска, когато си представяме „географската“ среда, обстановката, всред която се извява лирическият герой. От друга страна, и когато не рисува пейзажа, обстановката на действието, долавяме колко органически са свързани емоциите и размислите именно с духа на големия град. А това значи, че лирическият герой се е сраснал с положителното и отрицателното в градската атмосфера и че неговата трагедия е много дълбока — да се чувства кръвен син на една среда, всред която не може свободно да диша.

Не произтича ли неприязънта към града от патриархалното възпитание на Дебелянов, от желанието му за тишина и уединение? Не тъгува ли той за ония ранни и незабравими детски години, които е прекарал в тихото и спокойно подбалканско градче Копревщица? Въпросът не е в патриархалния или модерния манталитет на поета, а в позицията му към обществената действителност. Всъщност, ако се пренесем в онази далечна епоха, ще разберем колко тогавашният български град, тогавашната българска столица е представлявала спокойно, немноглюдно провинциално селище в сравнение с онова, което се подразбира под голям капиталистически град. И когато поетът говори непрекъснато с такъв апломб за неговия кипеж и настръхналост, той има пред вид по-малко демографските му белези, колкото неговия морал, дух, обществена атмосфера и социални устои. Там царува демонът на капитала, там егоизмът, алчността, пошлостта и безпринципността са обхванали с пипалата си хората и ги

унищожават нравствено. Дебелянов е отблъснат следователно не от многолюдността, а от буржоазните отношения, той се чувства отчужден не от хората изобщо, а от господстващите буржоазни принципи. А всичко това още веднаж доказва социалния смисъл на мотива за самотата.

Особено ярко и внушително се долавя този социален смисъл в стихотворението „Миг“. В него избухва неудържим романтичен бунт срещу средата и господстващото общество. В една грандиозна фантастично-условна картина, в която и хората, и „случката“, и конфликтът са поставени извън времето и пространството, поетът рисува трагическия сблъсък между лирическият герой и обществото. Завъртян от вихъра на тълпата, хипнотизиран от странната музика „от стъпки, от смях и приплетени речи“, лирическият герой изпада в някакъв неудържим транс, през който с цялата си душа открива „света като пропаст бездънна“ и се изпълва с надеждата да чуе от „някакъв бог“ защо светът е толкова опустошен, а хората „тъй слаби, тъй горестни, тъй безнадеждни“.

*Напразно, уви! — Невъзпламнал угасна
великият миг на великото чудо,
нов суетен стрем из тълпата ме тласна,
мечтата смени безпощадна пробуда —
и ропот, и смях в тишината нахлуха...
„Пиян е, безумен е!“ — някой прошушна...
Аз станах. — Небето бе празно и глухо...
Аз плачех. — Тълпата бе ледно-бездушна.*

Трагична мъка изпълва лирическият герой. И тя извира не само, бих казал не толкова от романтичната самоизмама във „великото чудо“, а преди всичко от непримиримия конфликт между личност и общество. Никъде другаде в елегите на Дебелянов няма да намерим толкова подчертано, така силно и открито изразена неприязън към буржоазното общество и едва ли някъде другаде той дава толкова точна картина на опустошеността на живота както в това стихотворение. С непривични за лириката му сарказъм, острота и гневност говори поетът за този „огрешен и позорен“ свят, в който

мъжете са „хилави войни“, а жените — „отвъргнати, неми сирени“. Тях той нарича презрително тълпа. Дълбока пропаст дели лирическият герой от обществото, кара го да се самозатваря в този свят и да страда трагически. Той се бунтува срещу обществото, но бунтът му е индивидуалистически.

Индивидуализмът в елегите на Дебелянов, особено в ония, които разкриват мотива за самотата, е несъмнен. Той се проявява както в стремежа към уединение, така и в желанието да избяга от обществото, както в бунта срещу света, така и във високомерието му към тълпата. Той е навсякъде там, където се долавя отчуждението на поета от обществото. Но индивидуализмът на Дебелянов е на духовно-етична основа. То не е бягството на модернистите от реалната действителност изобщо. Поетът иска да избяга от егоизма, от суетата, от пошлостта и кариеризма на буржоазното общество. В противен случай той не би изплаквал с толкова тъга самотността си. Един духовен аристократизъм подхранва самочувствието му, че стои извисен над средата и заобикалящото го общество. Този аристократизъм не е насочен срещу народа като колектив, а срещу „тълпата“, за която говори в „Миг“. Неговият гняв, стрелите на сарказма му се отправят срещу онези, които са безразлични към върховните въпроси на битието, които бездушно се надсмиват над високите нравствени принципи. Индивидуализмът на Дебелянов е свързан с романтична, неспокойна и извисена душа. Но за разлика от Байрон, Шели или Лермонтов, тия велики поети-романтици, нашият поет не избухва във вулканически бунтарски сблъсъци с божества и принципи. Той е много по-сдържан, самовглъбен, по-малко е патетичен и дързък, без това обаче да означава безразличие към света и пасивност. Негов символ е образът на бора в „Самотници“. Там нейде на планинския връх, терзан от бури, стои изправен срещу стихииите самотен бор. Чувате ли как стене и се огъва от халите той? Но виждате ли как нито бурите, нито жаждата могат да го сломят? Така е и лирическият герой. И той се извисява самотен и неразбран сред обществото, и той стене и се огъва, но горд и непоколебим, не се предава. Макар самотен и неудовлетворен, макар без надежда, той има тази утеха, че неговият жребий носят и други такива самотници по света, че поне в мъката си не е сам. И това е все пак щастие:

*Че в своята горда мъка аз ще зная
и друга мъка, други стон сподавен,
пронесен и затихнал сам в безкрая,
самотен бор на върха — страж забравен!*

Мъката е горда, изпълнена с високо самочувствие, решителност и устойчивост. Поетът намира в своя горд индивидуализъм вътрешна мощ и устойчивост, които му помагат да се противопостави на злите сили в живота. Обществото не го приема и той не приема обществото. И за да се освободи от него, той се самозатваря в самия себе си, в своята горда мъка и духовно-аристократическо съзнание. Понякога чувството за самота взема хиперболични размери, превръща се в нещо угнетяващо. Светът му се струва „велика пустиня“, всред която без отклик чезнат благородните пориви:

*Напразно дирят път очи,
напразно чака жаден слух —
просторът царствено мълчи —
навеки сляп, навеки глух.*

Но основното в елегите не са болезнените усещания, а едно „бягство“ от буржоазното общество с илюзията, че в уединението ще намери покой. Така индивидуализмът у Дебелянов се превръща в средство, което го закриля от обществото, неприязнено настроено към идеалите му.^[6]

Но ако индивидуализмът е бронята, в която се разбива неприязънта на обществото, то как да се измъкне личността от неговите окови и противоречия? Къде да намери тя радост и покой, щастие и морално удовлетворение? Ето оттук идат романтичните усилия да се стигне до положителен изход от жестокия пръстен на социалните противоречия. И в тези усилия на преден план съвсем естествено излиза мечтата, чисто романтичната мечта. Тя властно обсебя душата, неумолимо тласка въображението към друг свят, където личността ще намери покой и щастие. Романтикът категорично побеждава в стих. „Гора“, в което илюзията е издигната до равнището

едва ли не на философска концепция. Със съвършен и забележителен стих Дебелянов рисува примамливата картина на успокоената гора, в девствените си недра „меда на отдиха стаила“, зовяща в себе си всички отвратени от „предвечната тлен“ на обществото:

Там дремят приказки старинни, там тае звънка
тишина
и в безответните ѝ скути, като вълна подир вълна,
заглъхват хорове страстни на многогласното
поле
и подслон верен в час вечерен намират морните
криле.

И знае пътникът умруден, че в презнощ тръпните
листа
с участен ромон ще му спомнят на миналото
повестта,
в зори, низ глъхнали присои, далек от полски прах и
дим,
пред него повтор ще въстава животът ласкав и
любим,
а денем, лик когато свежда над примирената вода
—
ще вижда прежните копнежи там мъдро спящи
навсегда.

Че дълги дни към хубост вярна в набег безцелен
устремен,
той вред в полето е настигал следите на предвечна
тлен
и сам е свърнал — на Гората в съкровищните
самоти,
последна радост да изведа, последна скръб да
приюти...

Гората е един символ (не случайно поетът пише тази дума с главна буква) на оня нереален, фантастичен и непостижим свят, който предлага щастие и покой, така както полето е символ на реалния обществен живот.

Много често копнежът за радост тласка въображението му към красивите дни на миналото. Споменът заема значително място в лириката на Дебелянов, защото там намира радостни мигове. Обаятелният образ на белоцветните вишни отразява неповторимо детската невинност, красотата, чистотата и възвишеност. В стихотворението „Помниш ли, помниш ли“ музика и образ са се слели в пълно единство, за да припомнят и за красотата, и за мъката в живота. Но и тук съзнанието за безизходицата властно се промъква и придава елегична обаятелност на спомена. Светлите тонове непрекъснато се преплитат с тъжни звуци, безметежността на тихия двор се сменя с призрака на „мрачен затвор“, в който лирическият герой се чувства заключен; ефирността на белоцветните вишни се затъмнява от потискащи жалби, а звънкият детски смях се отпъжда от гръмки вопли. Детските дни са само един спомен — далечен и невероятен, — а съзнанието за нерадостното настояще е мъчително и тежко. Вместо утеха миналото му донася отгласа на „спомени лишни“. Поетът сякаш не може да повярва, че и той някога се е опивал от чистосърдечни и безгрижни радости. И от гърдите му се откъртва болезнено-меланхоличен вик:

*Ах, не пробуждайте светлия хор,
хорът на ангели в дните предишни —
аз съм заключеник в мрачен затвор,
жалби далечни и спомени лишни,
сън е бил, сън е бил тихия двор,
сън са били белоцветните вишни!*

Съвсем е очевидно, че един такъв спомен, колкото и сам по себе си той да е красив, не може да бъде изход от задушавашите противоречия.

Друг път поетът търси укритие в топлотата и уюта сред близките си. С трогателна задушевност говори Дебелянов в „Скрити вопли“ за

своя роден дом, за стаята позната със старата икона, за благата усмивка на майката и за нейната топла ласка. Един подчертан пиетет, една боязлива смиреност и умилителност изпълва лирическият герой, когато говори за този свиден свят. Там той е изпитал много радости, там е раснал под топлото крило на майката, там единствено е вкусил от уюта на живота. И затова в мигове, когато заобикалящият го живот жестоко го потиска и той мъчително търси изход, пристан и заслона, където да дочака „мирен заник“, спомня роден дом и майчина ласка. Натам го носят въображението и мечтата. Дебелянов рисува с подкупваща сърдечност оня красив и желан час на романтична среща с роден дом и родна майка, в който интимните настроения избликуват с неудържима сила.

Несъмнено „Скрити вопли“ изразява интимно-личните чувства на Дебелянов, неговата нежна любов към майката, превърнала се в символ на топла закрила, меланхолията по родния дом, копнежа за интимно щастие. Тълкувайки буквално-текстуално стихотворението, Вл. Русалиев дори стигна до там, че го свързва със скръбта от смъртта на майката на поета, без да забелязва, че то е печатано още когато тя е жива и живее при любимия си син.^[7] Неоснователно е обаче наред с интимния мотив да не се вижда, че идеята на творбата има по-широк пълнеж и че се свързва и със социалните му настроения. Помислете само: кое кара поетът да мечтае за родния дом и майчината ласка с такава дълбока меланхолия? Нима невъзможността да се намери отново под тяхното крило? Не, както отбелязах, той живее по това време при майка си. Натам го тласка споменът за предишните радости и настоящето недоволство. Копнежът за щастие обръща въображението му към предишните щастливи мигове в родния дом. Но той съзнава, че нито майчината ласка, нито покровът на родния дом могат да го измъкнат от онези противоречия, които го подтискат, защото мечтата му има не само интимен, но и по-широк човешки смисъл и не може да се удовлетвори единствено с лични радости. Още в самото начало на стихотворението се подсказва за социалния характер на бремето на „черната умора“, която е завещана от „безутешни дни“. Най-после ясно е казано, че неговите нерадости са нерадостите на хилядите „скръбни и нещастни“, които също като него търсят пристан и заслона в живота. Скритите вопли на Дебелянов са воплите на неудовлетворения, недоволния от социалните условия

човек, който не може да намери изход от тях. Илюзорни остават мечтанията на лирическият герой, той е „напразно спомнил майка и родина“. И тук той не открива реален път пред себе си.

По този начин кръгът се затваря за Дебелянов. Нито романтичното духовно-аристократично укритие в света на мечтата, нито споменът за щастливото детско минало, нито интимно-личните радости могат да му дадат утеха. Никъде той не намира изход в своята социална нерадост. Това е неговата драма, намерила ярък поетически израз в елегията му: да носи в себе си светли и благородни пориви, а да не намира опора за тях в живота и надежда, че те могат да се осъществят, да чувствуват сили, за да се бори за своите идеали, а да няма простор, където да разгърне духовната си енергия. Драмата му получава ярък поетически израз в стихотворението „В тъмница“, писано в период на социално просветление, когато изпитва влиянието на социалистическите идеи, но характерно изобщо за личността и елегията му:

*О, неволя — да крееш,
на неволите раб,
да възпламваш и тлееш —
ту всемоу, ту слаб.*

...

*Да тъгуваш по скрити,
неизгрели слънца,
сам понесъл тъгите
на милиони сърца.*

*Като воин в тъмница
да не можеш — пленен,
да развържеш десница
в гняв безумно-свещен.*

Изворът на тежката драма на поета е не толкова в неговата личност и индивидуална съдба, колкото в социалните условия на времето. Поезията на Дебелянов бележи не само един нов етап в развитието на елегичния жанр, но и в развитието на художествената ни

литература изобщо. Тя е ярък и правдив документ за мечтите, покрусите и скърбите на нашата честна интелигенция, чиито идеали не намериха опори в живота.

[1] Р. Д. Подвързачова, Нашият квартирант, юбилеен лист „Димчо Дебелянов“, 1946. ↑

[2] М. Василева действително умира не след много време от туберкулоза. В едно от писмата си Дебелянов ѝ пише: „Аз съжалявам, че не останах по-дълго време в болницата до твоето легло. Повече трябваше да те държа до себе си, повече, повече да те целувам.“ Не напомнят ли тези искрени редове по интонация и страстност стиховете на елегията! ↑

[3] Николай Асеев, Защо и кому нужна поезия, 1961, с. 29, 31–32.

↑

[4] Нилс Люне — герой от едноименния роман на Й. П. Якобсен; тип на несретник. ↑

[5] Л. Стоянов отбелязва в спомените си: „Неговата драма се състоеше именно в това, че бидейки общителен човек, който обича хората и живота, трябваше по необходимост да носи орисията на самотността.“ (В цит. книга на Вл. Русалиев, с. 114–115.) ↑

[6] В случая става дума не за индивидуализма като философско-литературно течение, а като човешко самочувствие, като психологическа реакция на действителността. ↑

[7] Владимир Русалиев, цит. книга, с. 42. ↑

ХАРАКТЕР И ОСОБЕНОСТИ НА ЗРЯЛОТО ТВОРЧЕСТВО

Значението и стойността на Дебеляновата поезия в периода между 1911–1915 г. са получили своята обективна преценка. Обаче в нашата критика все още ще срещнем разноречиви мнения за характера и естетическите насоки на тази поезия. Затова на тия въпроси следва да се обърне по-специално внимание.

Видяхме, че още в ранния си период Дебелянов търпи влиянието на символизма. От това влияние той не се освобождава и по-късно. Нещо повече, то става още по-силно, по-дълбоко и осъзнато. Впрочем най-откровено изразява симпатиите си към него и най-характерните си символистически произведения създава тъкмо в посочения зрял период.

Дебелянов има типично символистически произведения. Те не са нито случайно проявление в творчеството му, нито резултат на моментни увлечения и отклонения от присъщата му художествена линия. Те са неделима част от целокупната му лирика, появяват се едновременно с останалите му творби и го характеризират като поет със своеобразна физиономия и развитие. И това е напълно естествено. Един поет, който вижда образци на съвременно изкуство в лириката на Верлен, Маларме, Самен, който има съзнанието на символист, макар то да не е последователно и да влага в него особено съдържание, не може да не създаде творби в подобен дух. Модернистичната поезия влияе върху Дебелянов не само с формата, но и с идеите, и с настроенията си, които се покриват в голяма степен с неговите собствени идеи за живота и личната съдба. От друга страна, в самата му психика съществуват елементи, които са благодатна почва за подобно творчество. И в мигове на остри психологически депресии, когато съзнанието за безсилие и безизходица надделява у него, когато заживява с мрачни настроения, които търсят модернистичен художествен израз, се раждат и символистическите му творби.

В тях Дебелянов е под силното влияние на идеите, образите и настроенията на типичните символисти. Среждаме характерната „горест безотраднa“ и „безкрайна пустота“, душата плаче „сред гробища пустинни“ над „сетната мечта“. Поетът ни пренася в свят на нереални видения: ту в някаква скръбна равнина с „мъртва гора“, където

*като лампада в мъртъв храм погледна мъртвата
луна,*

ту на някакъв тайнствен кръстопът в поля безбрежни, където „с гордо пълновластие нощта“ е извикала от всички „зли покраища в света“ на пир вихрите метежни, или пък ни въвежда в болезнената трагедия на оня „чертог старинен“, „чертог зловещ“, в който погива „разблудната царкиня“. Лирическият герой на тези творби живее с кошмарите на живота, разкъсва се в своите противоречия. Онези жизнени впечатления, мисли и чувства, които го вълнуват реално, се пречупват в кривото огледало на символистическата естетика, получават странни очертания и неуловим смисъл. Скръбта се хиперболизира, асоциациите губят пряката си връзка с действителността. Поетът съзерцава болезнените тръпки на своята „разнолика и нестройна душа“, чиято характеристика тъй ярко е дал в „Черна песен“.

В такива моменти мъката се развихря „стоглава и сторъка“, превръща се в някакво огромно фантастично чудовище, което го терзае и души. Тя обезверява човека, разпъва го на кръста на съмненията и безизходицата. И реалната, конкретната човешка скръб се налага като чувство абсолютно и демонично, като пламнала усмивка на „ужаса злорад“. Тя се превръща в мъка, увиснала сякаш извън време и пространство, извън социални условия и конкретни поводи. Нейният подтик, смята в такива моменти поетът, е изначален и мистичен, той иде от „оня безпросветен ден“, когато един разгневен и безмилостен бог е изрекъл жестоко поругание над човешкия род да страда навеки и да не намира покой и утеха в никой час („През вековете“).

*Защо съм обнищен, защо наказан —
не знам. Неведа черна заслони
бездънното небе на мойто Време
и то ми праща днес нощи и дни,
които само Тя ще ми отнеме.*

Няма съмнение, че в корена на отчаянието и горчивината стои съзнанието за собствената нерадостна участ в живота, която в последна сметка има социална обусловеност, и тези стихове, независимо от символистическата образност, разкриват драмата на поета. Но несъмнено е също така, че тук мотивът за нерадостта и човешката участ звучи песимистично. Скръбта стига до болезненост и тя съвсем логично извиква мрачния лик на смъртта. Смъртта парализира съзнанието му със зловещия си дъх. Мисълта за нея зачерня погледа му, кара го да вижда само мрак, пустота и безсмислие наоколо. Тя става крайния предел на всеки полет, тя единствено е абсолютна и неоспорима:

*И де сега сърце да скрия,
де сетен плам да приютя?
— Далече тътне лиха сприя
и дебне в мрака, дебне — Тя!*

Тя — Смъртта, която Дебелянов пише с главна буква. Така смъртта, един образ твърде любим в декадентското творчество, става символ за непоносимата мъка на поета и за безизходицата, в която е заключен. Това е психоза, която гнети личността и обагря идейно емоциите, болезнено възприемане на живота и смисъла на човешката съдба. Такива мигове са краткотрайни, но като обгорени въглени след тях остават символистически творби, в които долавяме трагедията на лирическия герой, разкрита в условните поетически средства на модернистичната поезия.

Най-високо постижение в символистическото творчество на Дебелянов безспорно е поемата „Легенда за разблудната царкиня“.

Цялата творба е написана с ярък и дълбоко емоционален език, образността е пластична, със силни елементи на „реалистичност“. С релефност и точност в детайлите поетът рисува зловещия и пустинен замък.

*Стени и сводове спокойна тлен прояжда,
мъх, ситни нокти впил, колоните гнети
и никой ведър час там радост не обажда,
че никой сребрен рог там празник не вести.*

Образите са пропити с характерната за символизма тайнственост, те въвеждат в един странен, нереален и прокълнат свят, белязан с печата на безизходицата. Но поемата въздействува неотразимо на въображението, тя въвлича в трагичната съдба на една личност. И тъкмо тук, в поетическото разкриване на трагичната съдба, е силата на поемата. Дебелянов постига проникновен, точен и убедителен психологически анализ на преживяванията.

С каква поетическа изразителност са внушени стаените трепети на обнадеждената царкиня, омагьосана от спомена и обещанията на своя „цар далечен“! Ден и нощ тя чака знак от любимия, пита дали ще се сбъдне обещанието, отдала е всецяло мисълта си на него, превърнала се е в бдение и всеотдайност. Напразно влюбеният паж се мъчи да я откъсне от скръбта. Тя ще остане вярна на своя любим. Но умора прекъръшва сили и воля. И Дебелянов с деликатна безжалостност рисува оня „час безумен... за черни падения“, в който тя предизвикателно и разголено търси забрава за своята мъка, час на възликувалата „наситена Мъст“. После иде отрезвяването, угризението, съчувствието от природата, и тя дори е потресена от трагедията на чистата душа:

*Бурята огнено жали
над тебе и твоя позор,
не чуваш ли в хиледен хор
мощни вълни заридали —
ридаят те с твоята мъка несдръжна...*

Царкинята е безутешна и отчаяна, срам и разкаяние са я изпълнили, тя не чака вече нито мир, нито покой, броди като печална сянка из пустинния замък, изплаква своя позор. Сълзите измиват срамния спомен, плахата надежда отново кълни и пак тя застава на пост да чака „далечния цар“. И после пак иде часът на безутешното разочарование, а „греховни бездни“ я зоват отново за мъст и забрава.

И сюжетът, и героинята с нейните душевни вълнения и трагедия са по същество един символ. В произведението си Дебелянов разкрива темата за страданието на човешката душа, която се стреми към интимно щастие и чистота на поривите, но чиито надежди се прекършват безнадеждно. Нещо повече, Дебелянов пресъздава драмата не само на прекършеното интимно щастие, но изобщо на неосъщественото човешко щастие. Иносказателният смисъл се долавя съвсем прозрачно още в посвещението, взето от френския символист Алберт Самен: „Моята душа е една царкиня...“ Драмата на „разблудната царкиня“ — това е драмата и на самия поет и той страстно и всеотдайно очаква оня „цар далечен“, който ще даде

*неизведани блага в страните,
дето ек пресреща всеки зов
и с венци нетленна пролет кити
всяка **радост** и любов,*

но също така е излъган в чистите си мечти. Колко много тия стихове — копнежът за абсолютно щастие, за велика взаимна любов и безмерна радост — напомнят ранната романтична лирика на поета! Възвишена духовна красота и преклонение пред душевната чистота са утвърдени в поемата. Но всичко остава само копнеж, непостижима мечта. За разлика от други стихотворения, в които поетът не се поддава на отчаянието, в „Легенда за разблудната царкиня“ душата не успява да опази вярата си здрава и целомъдрена. Чистият порив си остава само копнеж, а възтържествува злото, „греховната жажда“. Поетът сякаш иска да каже: възвишени и красиви са поривите към красота, любов и щастие, обаче те са неосъществими. Измамената душа търси

утеха и забрава, които намира в „греховната жажда“ и в „черни падения“. Вижте след драматичната борба как мрачно и безизходно завършва поемата:

*О, смърт усмирителна, смърт утешителна,
де си,
— Морето бездушно мълчи.
Мълчи, а светлий бряг застила черна тиня.
Назрели за греха, кънтят греховни бездни,
витае трета нощ над водната пустиня
и блудна мрачина гаси венците звездни.*

Какво означава всичко това? Не е ли то едно оправдание на бохемството, което живее с високи идеалистични духовни полети, но в отчаянието си се отдава на невъздържани преживявания? И не е ли прав Гео Милев, който през 1919 г. в списание „Везни“ по следния начин обяснява художествената идея на поемата: „В «Легенда за разблудната царкиня» е отразена чрез символи една философия на литературната бохема, син на която беше сам Димчо Дебелянов — и онези, на които той приличаше: Бодлер, Верлен.“^[1] Да, такава „философия на литературната бохема“ се чувствава и преди всичко в моралната капитулация на „разблудната царкиня“. Обаче за нас е важно да изтъкнем благородството на поривите, чистия копнеж към щастие и на героинята, и на самия поет и които пориви именно го карат да хиперболизира скръбта при тяхното крушение. Защото в идейно-естетическата позиция на Дебелянов се крие болка, мъка, едно отвращение към грубата материална действителност, от чиито жестоки пръстени той не може да се освободи, но с която той не иска и да се примири. Поемата за падението на царкинята става поема, която възвеличава копнежа за чистота на поривите у поета.

Произведения като „Кръстопът“, „Далеч“, „Слънчогледи“, „Нощен час“, „През вековете“, „Легенда за разблудната царкиня“ са типично символистически както по мотиви и емоционалност, така и по художествена образност.

Символизмът оставя следи и в редица други стихотворения, които не можем така категорично да отнесем към школата. Творби,

сами по себе си вътрешно противоречиви, те носят елементи, едни от които ги свързват със символизма, други, които ги отделят от него. В някой стих или строфа долавяме вярна мисъл и правдив образ, неподправено преживяване, показана е ясно трагедията на личността в буржоазното общество. И веднага тези здрави зърна потъват в хаоса на субективистични асоциации. А може да се каже и обратното. Всред декадентската мъглявина ненадейно проблесне жизнен образ, който подсказва за пряка връзка с живота.

Но това показва, че като изтъкваме символистическата тенденция в поезията на Дебелянов, същевременно не бива да я противопоставяме абсолютно на другите, а да виждаме общото помежду им, т.е. не само противоречивостта, но и единството на Дебеляновото творчество. Защото в основата и на най-несъмнените негови символистически работи лежи конкретно преживяване, драмата на неговата личност, определено зърно жизнена правда.

Дори субективистичните видения имат свой непосреден извор в собствените му преживявания. „Родихме се във времена, които са или велики, или неподобно подли — изповядва той в писмо до Н. Лилиев. — Сам не знам от какво страдаме — от слабост ли, от ненужна сила ли, — изобщо аз нищо не разбирам тези дни. Аз сè повече и повече губя яснота на съзнанието, налитат ме срамни и нелепи желания, често пъти ми се струва, че всичко съм забравил, че не зная кой съм, къде съм, с кои хора съм, и мисълта, че може би аз отдавна съм престанал да живея, че сегашния живот е едно бледо повтаряне на нещо минало, имало някога смисъл, мъчително ме гнети.“^[2] Ето подобни психологически състояния намират отражение в символистическото му творчество. Но характерното е, че и тук Дебелянов се стреми да разкрие свои преживявания, свои чувства и мисли, да каже на читателя нещо интересно и важно от неговата гледна точка. А това им придава определена значимост и осмисленост — те също така в известен смисъл носят в образите си съдържанието и на живота.

В същност, ако се вгледаме по-внимателно в символистическите работи на Дебелянов, ще видим, че мотивите, които стоят в основата им, проблемите, които го вълнуват и които иска да разреши, са почти същите, както и в несимволистическите му произведения. Те имат общ жизнен корен, но различно идейно-художествено разрешение. Не стои ли в основата на „Слънчогледи“ същият мотив за рано покрусената

младост и за неосъществените блянове, който така трагично звучи и в „Пловдив“, едно съвсем несимволистическо стихотворение? Не разкрива ли поетът в „Далеч“ същото онова меланхолично чувство на самота в обществото, с което ни завладяват „Миг“ и „Спи градът“? Не забелязваме ли в „Кръстопът“ същата трагедия на личността, разкъсвана от противоречието между устрем и безсилие, намерила израз и в стихотворението „В тъмница“? Посочената общност на жизнено-психологическите извори придава на целокупното творчество на Дебелянов вътрешно единство, независимо от противоположните идейно-естетически тенденции. С емоционалното си богатство то винаги ни включва в света на една благородна личност, вълнува ни с искреността и непосредствеността си, налага се като значимо поетическо дело.

* * *

Дебелянов се чувства свързан със символизма. Това е факт, който не може да се игнорира и който впрочем доведе в миналото до заблуждения нашата критика, която се мъчеше да представи поета като „чистокръвен“ символист. Обаче ако анализираме по-широко поезията му, както и естетическите му възгледи, ще видим, че зад външния етикет се крие нещо по-различно от онова, което е наистина символистическо съзнание и практика. Дебелянов приема символизма, но влага в него *свое* съдържание, свързва го със *свои* художествени цели. А когато внимателно вникнем в това Дебеляново схващане за символизма, откриваме, че то в редица отношения се отличава от същинската теория на модернистичната естетика. Оттук произтича вътрешната противоречивост дори и в естетическите позиции на поета. Той има съзнание, че следва символизма, а по същество не стои последователно върху принципната основа на символистическата естетика. Приемайки като идея, като нещо ново символизма, той влага в това понятие своеобразно съдържание, свързва го с изискването да се отразяват устойчиви и значими истини на *обективната* действителност. По този начин символизмът се трансформира в неговото съзнание и губи в най-голяма степен своята субективистическа и формалистическа същност, т.е. тъкмо онова,

което е най-характерно за него, и по този начин у Дебелянов той се превръща в своеобразие на емоционалността, на художествените средства, на начина, по който се пресъздава човешкото битие. Тази вътрешна противоречивост и „непоследователност“ още навремето е забелязал и изтъкнал Гео Милев. „Димчо Дебелянов — пише той — не беше избистрен като «символически» поет, какъвто можеше и обещавахе да бъде; той нямаше пред себе си един определен (т.е. символистически — б.м.) художествен идеал, какъвто можеше и трябваше да има.“^[3]

Тъкмо по основния въпрос — отношението на изкуството към действителността — Дебелянов не следва теорията на символизма. Той е непосредствено свързан с живота, погледът му за света е непредубеден, за да се поддаде на интуитивизма. Напразно Гео Милев търси причината в липсата на „определен художествен идеал“, защото тя е в особеностите на естетическите позиции. Достатъчно е да се съпоставят те с позициите на разпалените и последователни по онова време поддръжници на модернизма Гео Милев и Людмил Стоянов, с техните категорични изказвания в полза на субективизма, ирационализма и „чистото изкуство“, за да се види колко Дебелянов се отличава от тях. Неговият тон, когато говори за модерното изкуство, е резервиран, без характерната екзалтация, с много скептицизъм, с непосреден усет към здравето. Известно подсещане за философските и естетическите му позиции откриваме в писмото му до Гео Милев от 15 февруари 1915 г. От това писмо личи, че по основните философски и естетически проблеми, свързани с изкуството и живота, той ще да е водил разгорещени спорове с непримиримия тогава модернист Гео Милев, мъчейки се да му внуши несъстоятелността на субективизма и идеализма. „Аз сè още държа за реализма вън от изкуството. Например аз бих могъл да бъда и реалист, но по чисто реалистичен начин бих си дал общата на поправка. Не може всичко да бъде изкуство, както науката си е наука, било тя стара или нова. Например анатомията не може, уви!, да стане иреалистична лирика.“ Във вътрешния смисъл на думите, в тона, с който са изказани, проличава резервираността на Дебелянов към идеализма. Особено многозначителна е уводната част на цитирания пасаж, в който със съзнанието за безполезна да се спори по такъв въпрос с Гео Милев му пише: „Впрочем по такъв въпрос ние с тебе хептен не можем се разбра.“^[4]

Очевидно по решаващия въпрос, по въпроса за жизнената правда като основа на художественото творчество Дебелянов стои на противоположна позиция. Оттук критерият му за пълноценно изкуство се свързва с това, доколко то отразява правдиво и проникновено истината. Никакви формални постижения не могат да спасят твореца от издребняване, ако той не постигне правдата на живота. „В «Самодива» личи — пише той на Лилив, — че Елин Пелин се влияе от френските писатели. Езикът му става по-богат, по-подчинен, но способността му да схваща ясно и вярно живота почва да му изневерява“.^[5] Това „но“, което разграничава формалното съвършенство от жизнената проникновеност, съвсем недвусмислено издава разбиране, според което решаващото в изкуството е „способността да се схваща ясно и вярно животът“.

Най-пълно и последователно е изразено изискването за изкуство, свързано с живота, в статията „Писмо от село“, единствената естетико-теоретична статия на Дебелянов. Тя е насочена тъкмо срещу самоцелното изкуство и представлява повик за близост на твореца до хората.

Още в самото начало с една фраза, вмъкната някак мимоходом, Дебелянов загатва за безполезността на онази „красива празнота“, в духа на която „мнозина млади хора у нас пишат стихотворения в проза“. Той познава и разбира добре психологията на декадента, цени високите му полети. Но вижда, че нравственият идеализъм у него се превръща в краен философски и естетически субективизъм. Стремешт да се издигне над житейската дребнавост го завлича толкова високо, че той скъсва всяка връзка с действителността и заживява единствено с виденията на един илюзорен идеален свят. „И когато се срещнеш лице с лице с обикновените нижди на живота, ти се чувствуваш отчужден и тогава у тебе се ражда гордото съзнание, че си надминал времето си и най-после си успял да се заключиш в своята *tour d'ivoir*, отдето съзерцаваш образа на вечната красота.“^[6]

Самият Дебелянов носи в душата си този нравствен идеализъм, споделя възгледа за извисено художествено творчество. Но той не приема бягството от живота, опразването на изкуството от значимо жизнено съдържание. Голямата красота той търси в обективната действителност, в която има много по-ярки конфликти и човешки драми, много по-прекрасни образи, отколкото може да измисли

фантазията на поета. Дебелянов съзнава колко дребни и смешни са самонадеяните претенции на декадентите спрямо изкуството и живота. Техните възгледи, долавя той, са не само чужди на хората; те влизат в противоречие със самата същност на изкуството, стесняват хоризонтите, обезплодяват всяко творческо усилие. „И затова — продължава в същата статия, — когато седях на малката цветна могила и гледах едно от най-дивните полета на моята родна земя, пътя, през който бях изходил, аз си спомних за тебе (т.е. за твореца в «кулата от слонова кост» — б.м.) с една съжалителна и тъжна усмивка. Наистина колко малък и жалък ще останеш ти, ако след като прегориш и отрезвееш в София, не дойдеш да подириш тука (т.е. сред хората на село — б.м.) своя изгубен път! Да дойдеш не с предубеждението на маниак спрямо живота, който тук се живее. Да забравиш празните приказки на мнозина безсилни за безсилието му. Да го погледнеш през очите на един успокоен съзерцател, който е научил много истини от чуждите жреци на художеството, и да подириш средства за въплътяването им в наши образи. Защото, повярвай, почти никой досега не е направил силна и вярна стъпка към този подвиг.“ „Защото ти трябва да ми повярваш, ако ти кажа, че в едно малко село, през което ти би минал набързо, за да не въшяшат високите ти помисли, мене ми разказаха една история, изживяна сякаш нарочно, за да се повтори *Коларят Хеншел*.“ И Дебелянов завършва статията си със следните многозначителни думи: „Един широк път, един дълъг път, около който кипи силен и пъстър живот, спокойно чака ония, които за своя щета тъй нехайно са го забравили.“

Както се вижда у Дебелянов се очертава своеобразна поетика, която не може лесно да се побере в схематични теоретични построения, но която е несъмнен исторически факт. В нея органически са се сплели разнородни тенденции, които характеризират и единството, и противоречивостта и на естетическите му позиции, и на самата му поезия.

От една страна, откриваме символистическа тенденция, от друга — романтическа, а от трета — реалистическа.

Тук между другото е необходимо да се разграничи въпросът за влиянието на символизма от въпроса за символистическата същност на отделните творби. Това са две различни явления и смешението им често е водило до погрешни впечатления и изводи. Ако е дума за

влиянието на символизма върху Дебелянов, то е сравнително значително и обхваща голяма част от произведенията му. Ще го открием преди всичко в художествения реквизит на поета, заимствувал свободно от френски, руски и български автори; ту в някой поетичен израз, в някоя метафора или в някой характерен образ, ту в нюанса на чувството и мотива. Ще го открием дори косвено да слага отпечатък и върху най-значителните му работи. Обаче това все още не означава всякога, че тези творби са символистически. Влиянието в повечето случаи засяга само повърхността на художествения образ, конструкцията на поетическия език, някои частни моменти на формата, без да навлиза в същината на идейното и естетическо съдържание, без да определя художествения метод. Заимствувайки от символистите някои художествени средства, Дебелянов ги преработва творчески, претопява ги, трансформира ги в собственото си виждане и ги използва като своеобразен художествен път за разкриване на жизнени истини. И в конкретния контекст те губят символистическия си смисъл.

Макар и не така изпъкнала и обособена, в поезията на Дебелянов долавяме и несъмнена романтична струя. Тя определя облика на стихотворения като „Гора“ и „Миг“, но ще я забележим и в редица други още стихотворения. Всеувличащият копнеж по мечтата, подчертаното емоционално субективно възприемане на действителността, силната меланхолия в настроенията — нима не ще сложи то отпечатъка си върху цялостното творчество на поета? То ще определи оня романтически оттенък дори и на най-несъмнено реалистичните му творби, включително по-късно и на стихотворенията му от фронта. Вземете „Спи градът“, „Скрити вопли“ или „Помниш ли, помниш ли“ и навсякъде ще забележите тази романтичност във виждането и емоционалността в чертите на лирическия герой. Този меланхоличен „бездомник в нощта“, чиито стъпки глъхнат самотно всред притихналия град, неудовлетвореният копнеж по човешка ласка и покой, индивидуалистичното невъзприемане на заобикалящата действителност, гордото самосъзнание — колко е сродно всичко това на романтизма!

Никак не е чудно, че при тия тенденции в творчеството на Дебелянов — символистическата и романтическата, — на фона на господстващия тип реализъм — критическия реализъм —

реалистическата тенденция у него не изпъква така рязко и категорично, както би следвало. И при все това реализмът в него е несъмнен и на него принадлежи определящото значение. Още при беглия допир със стихотворенията „Спи градът“, „Скрити вопли“, „Пловдив“ изпитваме същото онова усещане, както и при всяко реалистично творчество. Независимо от своеобразието на лирическият герой и на неговата емоционална реакция към света, независимо от подчертания устрем към красотата и мечтата тези творби здраво ни държат в сферата на реалното, макар и поетично условното, разкриват типични и правдоподобни характери, взаимоотношения и картини, изградени са с реалистични художествени средства. Оставим ли настрана някои отделни стихотворения, по начало романтичността в зрялото творчество на Дебелянов не преминава в романтизъм като художествен метод. Обикновено тя засяга виждането, стила и някои особености на формата, придава своеобразен оттенък на реализма му, но не определя идейно-естетическите принципи на основната част от несимволистическите му произведения. Много тъга има в поезията му, много красиви блянове. Безименната неудовлетвореност от живота и копнежът по щастие разбуждат емоциите и размислите му. Обаче той рядко позволява на мечтата да го увлече изцяло и да замъгли трезвия му поглед. Той гледа на действителността непредубедено, забелязва ясно неразрешимите социални противоречия, макар за известни мигове да се оставя да го полюлеят сладостните блянове. В реалистичната си поезия Дебелянов следва обективната логика на живота, бърза без сантименталност да разпръсне временно обхваналите го романтични илюзии, колкото и да са му мили те инак.

Сравнете романтичното „Гора“ с реалистичното „Скрити вопли“ и ще видите както сродството между едните и другите произведения, така и несъмнената отлика между двете художествени тенденции. Кое сближава двете стихотворения, кое ги прави характерно дебеляновски? На първо място това е неприемането на средата, сред която трябва да живее лирическият герой. Неприязънта го тласка към друг свят, където ще намери тишина, покой и радост. Мечтата лежи като основен момент в настроението и естетическия идеал. И други сходства биха могли да се посочат. Но оттук нататък идат вече отликите, които издават два различни подхода към живота, два различни начина на

художествено изображение, две различни разрешения на сродна задача.

В „Гора“ лирическият герой търси изход от обществените противоречия в един фантастичен, нереален свят, който е далече от живота, от хората и обществото — свят идеален и безметежен, извън конкретните човешки отношения. В „Скрити вопли“ поетът ни пренася в съвсем друга обстановка — типична, родна и позната. Картината е правдоподобна, детайлите са точни, между лирически герой и конкретна среда съществува естествена и закономерна връзка. И сюжетът — завръщането на „печалния странник“ в бащината къща, и обстановката — „стаята позната“ със „старата икона“, са типични, реалистично изградени. Но главната отлика между едното и другото стихотворение е в разрешението, което дава поетът. В „Гора“, след като нахвърля миража, след като ни въвлеча в атмосферата на тази надреална гора, поетът остава заключен в собствената си субективна мечта. Не е трудно да се види в подобно разрешение присъщото за романтизма, който живее преди всичко с мечтата и собствения субективен свят на лирическият герой. В „Скрити вопли“ намираме точно противоположно идейно-художествено разрешение. Лирическият герой, хвърлен в скръбна печал, за момент се е поддал на мечтата и е заживял с илюзията, че в бащиния дом под ласката на родната майка ще намери „пристан и заслона“, така, както ги е намирал и в детството. Но съзнанието на поета е будно, мисълта — трезва, а жизненият опит — горчив. Те му подсказват, че нито родният дом, нито майчината ласка могат да му дадат онова, към което той се стреми. Неговата мечта не е тясно интимна, тя е свързана със социалните условия, със социалния му идеал. И именно съзнанието за неразрешимостта на социалните противоречия го сепва от романтичeskия унес, изтръгва от душата му скръбния стон, неговите „скрити вопли“:

*О, скрити вопли на печален странник,
напразно спомнил майка и родина!*

Финалът иде да разкрие и социалния подтекст на стихотворението, и неговия реалистичен характер. Реалистът

побеждава романтичните илюзии, както и самият живот безпощадно ги разрушава. Дебелянов е верен на живота с идеята и нейното художествено разрешение, с психологическата мотивировка, с цялата образна система, която разкрива типично емоционално-жизнено преживяване.

До голяма степен реализмът на Дебелянов се подценявал в миналото (а дори и сега още) поради несъзнаването на някои негови стилни особености. Често към него се подхожда с критерий, който е извлечен от критическия реализъм и на който той естествено не може да отговори. Но не бива да се забравя, че той е рожба на други условия, носи свои особени белези и изразява нов етап в развитието на реалистичната линия в българската литература. Ето защо е необходимо да се спрем накратко и върху стиловите особености на Дебеляновата реалистична поезия.

* * *

Реалистичното творчество на Дебелянов се характеризира с идейно-художествени и стилови принципи, по-различни от реализма на Ботев и Вазов, на А. Константинов и Елин Пелин. В него липсва граждански патос, социална острота и идейна тенденциозност. Поетът избягва в лириката си политическите явления, класовите сблъсъци, парливите социални въпроси на съвременното си общество. Той мисли, че злободневното е недостойно за перото на художника, защото не притежава общочовешка стойност, а конкретно-историческото е скоропреходно. Дебелянов се насочва определено към обективната действителност, към типични човешки преживявания, но търси в тях „предвечните тайни“, общочовешкото, неумиращите естетически ценности. И затова, без да бъде аполитичен като гражданин, в поезията си той не върви по горещите следи на историческите събития. Съдбата на народа в нейното конкретно проявление остава извън обсега на поетическите му интереси. Дебелянов не е трибун на народа, глашатай на революционните идеи на своето време. Лириката му не жигосва открито народните изедници, не зове към борба „за правда и за свобода“, нито се превръща в художествена летопис на народните страдания, борби и възжеления.

Вместо към обществото Дебелянов се насочва към личността. Но и нея той не разбира като изтъкнатите наши реалисти. За Ботев и Вазов, за Смирненски и Вапцаров личното е неделимо от общественото, лирическият герой на поезията им е ярка гражданска личност. Нейният живот е общ с живота на народа, интересите ѝ са еднакви с интересите на обществото. Изразявайки личните си преживявания, те отразяват типичните настроения на широките трудови маси в борбата им за хляб и свобода.

Дебелянов разкрива в лириката си интимните движения на човешката душа, съкровенията тайни на личността и нейните духовни стремления. Поетът се вълнува преди всичко от въпросите на индивидуалната съдба на човека. Мъката от несподелената любов или радостта от намерилото отзвук чувство, възторгът от пробудилата се пролет или упоението от красотата, самотата в живота или стремежът към тихо щастие, споменът за безгрижието всред белоцветните вишни или за рано прекършената младост — ето тематичния кръг на лириката му и в този ограничен кръг се движи чувството и размисълът. Дебелянов пресъздава с трогателна задушевност нерадостите и поривите на сърцето, настойчиво дири отговор на нравствените въпроси, свързани с ценностите на човешката личност.

В края на 90-те години и първото десетилетие на нашия век в българската литература се очертава нова тенденция, плод на новите обществени условия и подклаждана от господстващи настроения в европейската литература. В началото ѝ стои властната фигура на П. П. Славейков, широка опора му е сп. „Мисъл“, а талантиливи нейни представители са П. Ю. Тодоров, Д. Бояджиев и П. К. Яворов с някои от творбите си. Тя се развива в името на едно по-високо общозначимо изкуство, което трябва да преодолее битовизма и националната ограниченост, анекдотичността и описателността, примитивизма в изобразителните средства и да издигне литературата ни на европейско равнище. Отхвърляйки социалнообществената тема, това литературно течение насочи главното си внимание към психологията на личността, към етичните и общочовешките проблеми. Подчертаният психологизъм и прецизността на изразните средства, високият естетически критерий са негови положителни черти. Негова слабост е пренебрежението към социално-икономическото и политическо битие

на народа, противопоставянето на идейно-тенденциозното и гражданско изкуство.

В много отношения въпреки влиянието на символизма Дебелянов е свързан тъкмо с тази реалистична тенденция в българската литература. Примерът на П. П. Славейков, П. К. Яворов, Д. Бояджиев е в този смисъл благотворен, че насочи вниманието му към интимния и етичен свят на човека. И една от силните страни на Дебеляновата лирика е тази, че тя с голямо поетическо майсторство разкри на читателя интимните чувства, личната съдба на човека в буржоазното общество. Лириката му е психологически проникновена, асоциациите са богато нюансирани. Поетът улавя скритите и тънки движения на душата, проследява ги в сложното им и многостранно проявление. Той откри във вътрешния мир на човека нови теми, в психологията — нови струни, които обогатяват знанието ни за интимната същност на човека. Откри ги не толкова в пряк тематичен план, колкото откъм един нов аспект, непознат дотогава в българската поезия.

Но в границите на литературното течение, начертано от П. П. Славейков, Дебелянов набелязва нова тенденция, внася нов характерен момент. Той е най-социалният поет в това реалистично течение, макар по отношение на Ботев и Вазов социалността му да е твърде приглушена. В неговото творчество най-релефно се оглежда съдбата на хората в буржоазното общество от онова време. Както показва конкретният анализ, в елегите му по своеобразен начин се преплитат мотивите на личните преживявания с мотива за човешката съдба. В личната нерадост се оглежда участието на милионите „скръбни и нещастни“ — разкривайки психологията на личността, той напихва и онези нишки, които я свързват с колектива. Това, разбира се, става не винаги по един и същ начин.

В едни от елегите си Дебелянов разкрива предимно своята индивидуална съдба, онова, което характеризира отделната личност, с нейните любовни несполуки и рано прекършено детство, несретнически неволи и жалби по младост. Той се самозатваря в своя личен свят, вгълбява се в проблемите на собствената си съдба и търси там знаците, които ще му открият орисаните пътеки. Социалните връзки, социалните позиции са отгласнати на заден план, за да изпъкне напред личнозадушевното, онова, което характеризира човека като

абсолютна величина, извисена над конкретните условия и исторически граници. Разбира се, това е само на пръв поглед. По-внимателният идеен анализ показва, че социалното и конкретно-историческото битие хвърля сянката си дори и върху най-чисто интимните мотиви. Все пак обаче акцентът тук пада върху човешко-индивидуалното.

В други елегии на Дебелянов акцентът пада върху интимно-социалното. И тези му произведения не са с подчертана обществена тематика, и в тях чувствата са изразени интимно-изповедно. Но връзката на поета с обществото е по-осезаема, вижда се, че личната му съдба е социално обусловена. Това особено личи в мотива за самотата, в бунта срещу „тълпата“, в неговите „скрити вопли“.

Между тези две тенденции в поезията на Дебелянов не съществува рязка и принципиална граница. Ако в първата интимното чувство винаги подсказва за връзка с обществените условия, то при втората социалното чувство е винаги и дълбоко лично, интимно. Двете тенденции — социалната и интимно-личната — се преливат, вървят ръка за ръка. Неговата елегия не е социално-гражданска, както елегията на Ботев и Вазов, Ст. Михайловски и Яворов (I период). Нещо повече, тя не се насочва пряко и открито към социалната съдба на самия лирически герой, не поставя като главна идейно-художествена задача социалната критика и болка, с една дума тя не е социалнотенденциозна. Обаче тя не е и тясно лична, камерна, откъсната от живота с неговите социални противоречия. Сравнете Дебеляновите елегии със символистическите елегии на Ем. Попдимитров „Ирен“ или „Върби“ и ще откриете принципиалната разлика между тях. Дебеляновата поезия би могло да се определи като *интимно-социална*, един термин може би непривичен, но който приблизително обхваща особеностите ѝ или още по-точно е да се каже, че тя е поезия, в която социалните теми намират интимно третиране. Личното у него е неделимо свързано със социалното, а социалното е станало интимно чувство и мисъл. Дебелянов сплете органически социалното с интимното и в стиховете му лично-интимното зазвуча със социален патос, а социалното — с интимна задушевност. И това определя не само своеобразния облик на неговата лирика, но и оригиналния ѝ принос в българската литература.

Социалната струя в лириката на Дебелянов не е на повърхността, не е толкова в темата, в проблемите и образите. Тя е скрита зад

личните мотиви и настроения, тя е в природата на личната трагедия — едно подводно течение, едно загатване, което не се внушава тенденциозно на читателя, но което е несъмнено и осезаемо.

Дебелянов не е буревестник, понесъл се над кипящото море. На недъзите в обществото той не противопоставя активната си воля, а само огорчението си, артистичната си индивидуалистическа гордост, самочувствието във висотата на идеалите, които носи в себе си. Недоволството си Дебелянов излива в тиха печал, протест изразява под сурдинка. Определението „под сурдинка“, с която озаглавява цикъла стихотворения за нерадостната си участ, най-точно характеризира особеностите на социалната му насоченост.

[1] *Гео Милев*, In memoriam Димчо Дебелянов, сп. „Везни“, 1919, г. I, кн. 2, с. 3. ↑

[2] Три писма, Юбилеен лист „Димчо Дебелянов“, 1946 г. ↑

[3] *Гео Милев*, In memoriam Димчо Дебелянов, сп. „Везни“ 1919, г. I, кн. 2, с. 3. ↑

[4] *Георги Марков*, Седем неизвестни писма на Дебелянов до Гео Милев, сп. „Септември“, 1956, кн. 10, с. 183. ↑

[5] *М. Григорова Дебелянова*, Димчо Дебелянов, 1956, с. 89. ↑

[6] *Димчо Дебелянов*, Писмо от село, в. „Камбана“, бр. 1541 от 6 май 1912 г. Вж. също *Г. Марков*, Димчо Дебелянов в три статии, сп. „Литературна мисъл“, 1960, кн. 5. „tour d’ivoir“ — кула от слонова кост. ↑

ПОЕЗИЯ ОТ ФРОНТА

*Ноще, тъй весело примирен,
аз гледам звездния покров
и тихом се струи над мен
и крепне земната любов.*

Поезията на Дебелянов намира по-нататъшното си развитие в стиховете от фронта. Ярکو изразеният елегичен характер по същество не се изменя. И все пак очевидни са редица нови съществени елементи. Елегията му придобива не само своеобразен оттенък, но и малко по-друг идеен смисъл. Появяват се нови мотиви и чувства, нови теми и образи, обусловени както от фронтовата обстановка, така и от някои изменения в разбиранията му за живота и за мястото на творческата личност в него.

1915 г., годината преди да отиде на фронта, е може би най-тежката и трагична година за самочувствието на Дебелянов. Тогава поетът написва драматичното произведение „Миг“, в което рисува огромната пропаст, отделяща го от обществото; все тогава прави и онази покъртителна изповед в писмото си до Лилив за своята безпътица, за недоумението си пред нелепостта на живота, който му се струва невероятно безсмислен, илюзорен и кошмарен. Сякаш всичките онези разочарования, крушение на мечтите и отвращение към буржоазната действителност сега се осъзнават с най-голяма острота и пронизват най-болезнено душата му. В известен смисъл можем да говорим за психологическа криза, която засяга и личността, и творчеството на Дебелянов. Ако направим равностметка на печатаните стихотворения, ще видим, че поетическата му продукция рязко спада, стигайки до границата на замръзването. Докато през 1913 г. публикува 6 стихотворения, през 1914–7, то през 1915 г. се появява едно единствено стихотворение „Миг“, и то работено през 1914–1915 г.

Войната сблъсква Дебелянов с една нова действителност. Тя раздвижва в него нови чувства и мисли, обогатява го с нови впечатления и го изтръгва от психологическата и идейната депресия. Съзнанието му се прояснява, душевността се укрепва и пред себе си той вижда ново осмисляне на човешкото битие. Причините за душевния подем у поета естествено не са в самата война, в нейните идеали и патриотарска екзалтация. Те са в непосредствения контакт с новата действителност и в оздравяващото въздействие на народа, за което сам поетът говори в стихотворението „Не с бисер и злато.“ Големите исторически събития, в които е участник Дебелянов, и жизнената устойчивост на колектива, сред който попада, влияят благотворно върху цялата му душевност. Художническата му енергия е импулсирана и под перото му се раждат стихове, зрели, дълбоки и реалистични. Само за около 7 месеца биват завършени 7–8 произведения, някои от които по идейност и майсторство стоят на върховете на поезията му. А както личи от оцелелите материали, още толкова са чакали конкретното си поетическо въплъщение. И всичко това в крайно неблагоприятни условия за спокойна творческа работа.

Прекият допир с войнишките маси и с живата действителност слага отпечатък върху поетическото виждане и върху творческото въображение на Дебелянов. Душата му става чувствителна към заобикалящите го явления, погледът — насочен към ежедневието, в дребните факти на което се проявяват големите въпроси на времето. Събитията пряко го интересуват, защото самият той е участник в тях, съдбата на обикновените хора по-силно го вълнува, защото се проявява в най-острите си форми. Денят се запълня от силни впечатления, които трябва да се осмислят. Нови хора, нови въпроси притеглят неотразимо вниманието. С отзивчивата си душа поетът дълбоко изживява впечатленията, пленили го изцяло. През деня той живее със служебните задължения, в часовете на отдых — с образите и мислите, останали неизлишно в паметта. Поетическото въображение се движи в кръга на реално преживяното и видяното. Тъй действителност и поезия, жизнено възприятие и поетическа представа се сливат. И неговите лирични творби сякаш вече не са литература, която той трябва с творческото си въображение да създаде, а самият жизнен опит, непосредствените наблюдения — отзвучали в сърцето и пречупени през мисълта — от които не може да се освободи и които се

чувствува длъжен да претвори в стих и образ. Доктрините за изкуството отиват на заден план, за да остане единствено животът — реален и конкретен, — който настоятелно дири художествен изказ. Заобикалящият го свят преминава в съдържанието на неговите стихове. Изчезнали са декадентските видения и настроения, останали са само картините на бивака, на убития неприятелски войник, на опустошените села, останали са размислите за човешкото битие.

В поезията си от фронта Дебелянов пресъздава правдата на действителността в нейното реално съществуване, в конкретната ѝ форма и жизнена достоверност. Всяко отделно стихотворение, както аргументирано доказва в книгата си за поета Тихомир Геров^[1], има строго фиксирана „география“, свързва се с определена обстановка, време, събитие, повод. Ето например в „Старият бивак“:

*Някога ний бяхме там отвъд —
в оня тих и слънчев край,
отдето Струма, морна от далечен път,
праца първи поздрав на морето.*

Или в стихотворението „Нощ към Солун“:

*Заглъхна Удово, където много
стоманни сили през деня кънтяха...*

Или в запазен фрагмент:

*Там, дето Пирин се разлива в хълмове пустинни
И лъкатушна Струма шуми...
...
През едно кристално утро...^[2]*

Очевиден е стремежът на поета да бъде точен, конкретен, верен на непосредствените жизнени факти, на обстановката и събитията. Поетическата измислица, поетическата условност са оттласнати на заден план, за да изпъкне точното наблюдение и правдоподобният детайл. Цялото стихотворение „Нощ към Солун“ е изградено на подобна достоверна изобразителна основа. Поетът подробно говори за приютилото го укрите — „схлупената, обгорена хижа“ — и разгорилото се огнище, за загрубелите ръце и пълните с вино чаши, за „сплетения“ разговор, та дори и за такъв детайл:

*Когато той задряма, аз възлязох
на хълма над стаените землянки
и дълго слушах Вардар.*

Стремежът към пълнота и достоверност, определя и една новонабелязваща се черта в творчеството на Дебелянов, по-подчертан обективноепически елемент, описателно-разказвателен тон. Поетът разказва за един епизод, за станала случка, което се отразява и върху изобразителната система, и върху композицията на творбите.

В поезията на Дебелянов се набелязва по-нов естетически подход към действителността. Преди в ядката на естетиката му лежи разбирането, че художникът, като отразява обективната действителност, не трябва да се увлича по ежедневно и социално-актуалното, по събитията и епизодите, а да се насочва към общочовешкото, трайното и абсолютното. Това разбиране сега претърпява известни изменения под влияние на живота. Поетът вече не се бои да направи предмет на художественото изобразяване ежедневно, обикновеното. Особеният характер на фронтовото ежедневие спомага да укрепнат реалистическите позиции на Дебелянов, защото то носи в себе си нещо изключително, нещо значимо и съдбоносно за хората. Откъснати от своя привичен живот и от дребните житейски интереси, включени в един вихър, където се решава съдбата на народа, където се проверяват волите и характерите, прекършват се хиляди живота, дребните наглед неща приемат необикновена значимост и отчетливост. Тук личното носи в себе си всеобщата истина, а частното — историческата закономерност.

В дофронтната поезия на Дебелянов субективността е преобладаваща и най-характерна черта на творческия му метод. Субективното лирично начало в най-голяма степен поглъща в себе си обективната картина, дори и там, където се набелязва известна сюжетност.

В творчеството от фронта обективната картина, която се рисува, до известна степен придобива автономно значение. Образите стават подчертано пластични, визуално-изобразителни, без да губят експресивността си. Детайлът заема по-голямо място, той е точен и правдоподобен, липсва предишната условност. Езикът е осезаемо реалистичен, сроден на говоримата реч и ясно отграничен от символистическия език. Неговата метафоричност се основава на непосредствени наблюдения, подхранва се от жизнения опит. Наистина все още се срещат и някои „особени“ думи и изрази — „жалби глъхнали“, „лиха стихия“, „яснолик възторг“, „тъмен вопъл“, „отвъргнат полет“ и др. Обаче те нито характеризират особеностите на Дебеляновия стил, нито сами по себе си са признак на нереалистичност и символистичност. От друга страна, основният лексикален състав се определя от онези думи, които идат направо от народната реч. Поетът се стреми преди всичко да даде правдив израз на обективната картина, която рисува, на неподправените чувства, които го вълнуват. Стихът също придобива нови качества — в ритмиката и интонацията. Преодолява се предишната напевност, донякъде „огрубява“ и става по-естествен. Най-важният резултат от сближаването с реалната действителност е, че поетът насочва вниманието си към настроенията, поведението, съдбата на хората, които имат собствено битие.

Подобен „епичен“ елемент не ще срещнем почти никъде в предишното творчество освен в някои от сатиричните му творби или до известна степен в стихотворенията „Светла вяра“ и „Кръстопът на бъдещето“. Сюжетно-епични елементи ще намерим и в някои други стихотворения — „Скрити вопли“, „Спи градът“, „Аз искам да те помня все така“, „Миг“ — но все пак „сюжетът“ в тях се свързва единствено с лирическият герой.

А ето в „Прииждат, връщат се“ Дебелянов рисува образа на войнишката маса, в „Не с бисер и злато“ — битието на трудовите хора, в „Един убит“ — гибелта на непознат неприятелски войник. Тук имаме

образи, различни от лирическият герой, които живеят своя самостоятелен живот както в действителността, така и в стиховете. В поезията на Дебелянов от фронта навлиза един нов герой — народът, колективът. Че такъв нов герой се появява у него, не бива да ни учудва, то логически произтича от характера на предишното му реалистично изкуство. Но докато там тази тенденция е твърде смътна и скрита, сега тя се очертава осезаемо и би се развила по-нататък още по-определено, ако не беше преждевременната гибел на поета.

Какви черти видя Дебелянов в образа на народните маси и по какъв начин ги представи. Преди всичко поетът за пръв път заговори в лириката си за социалното им битие. Той подсказва тежкото им положение, жестоките жизнени условия, безбройните дребни грижи, които са притиснали духовните хоризонти и са примитивизирали идеалите:

*Не с бисер и злато съдбата ниже,
смирени, наниза на вашите дни;
в безсилна радост и дребни грижи
вам няма вечност да се присъни.*

*И вашата мечта се мудно движи
далеч от пропасти и висини.
Чертози ви са схлупените хижи,
отдето дар страни.*^[3]

Не е трудно да се доловят оттенъците на социален сантиментализъм в отношението към народната съдба. Поетът не само набляга на духовното вместо на социално-икономическото, но дори и самия духовен свят рисува в неточна светлина. В стихотворението по същество се повтаря в поетическа форма същата онази мисъл, която четири години по-рано срещаме в статията му „Около една стара песен“. В нея се подчертаваше, че нашите деди и бащи са „живеели само с грижата за делничния къшей хляб, лишени от всякакви по-висши интереси на духа“.^[4]

Такива представи обаче не могат да убият искреното и дълбоко състрадание на поета към народа. С какво елегично чувство говори той за неговата мизерия, за „схлупените хижи“, от които вечно „дар страни“! В същност смисълът на стихотворението „Не с бисер и злато“ съвсем не е в гледището за духовния кръгозор на народа, то е преди всичко една изповед — за безкрайната любов към великата мощ на народните маси. Обърнете внимание на самата композиция, на отчетливата антитеза между първоначалната констатация за духовната принизеност и за послешното изтъкване на безкрайната морална мощ и ще се уверите, че патосът на творбата се крие в признанието на народното величие. И може би тъкмо за да подчертае контраста, поетът засилва мрачните краски. Той сякаш иска да каже: „Наистина няма да намерим у масите проблемите за личността и безсмъртието, високо философско разбиране за смисъла на битието и за човешкото щастие. Наистина съществуването му е удавено в грубото ежедневие и мечтите му са елементарни. Но аз обичам този народ, защото съм частица от него, аз се прекланям пред мощта му въпреки своето духовно превъзходство; аз съм малка капчица пред него — огромното море. В тежки моменти на покруса и отчаяние аз обръщам поглед към него, за да търся там окрила и сили за подем.“ И затова след първите елегични стихове тонът изведнаж става мажорен и дори патетичен.

*Но пак, когато крепък дух отпадне
и умори се погледът да зре
и да прозира в сенките прохладни,
понирям в глъхналото ви море.*

Много по-реалистично и убедително рисува Дебелянов образа на масите в стихотворението „Прииждат, връщат се“. В него до голяма степен е преодоляно сантиментално-интелигентското виждане, защото се опира на конкретни, непосредствени наблюдения върху войнишките маси от фронта. И тук поетът дава израз на възхищението и преклонението си пред народа. Но сега за него той не е убита, духовно принизена и примирена маса; той крие в себе си „несдържана“ и величава мощ, вълнува се стихийно като море, опиянява се от собствената си сила, таи в себе си заплаха и предупреждение:

*Прииждат, връщат се, шумят като разлените
вълни
на възбунено море, пияно от несдържаната си мощ,
под тежките им стъпки сякаш морната земя звъни.*

Тия дълги стихове, в които действенияте глаголи са много, този епично широк и неспокоен ритъм, най-после това монументално сравнение на войнишките маси с разбунено море — не напомнят ли те масовите сцени в „Епопея на забравените“ от Вазов или неудържимата мощ в „Бунтът на Везувий“ от Смирненски? Дебелянов не видя и не можеше да види революционната енергия на войнишките маси. Обаче той чувства непреодолимата енергия на народните маси, съзерцава я удивен, любува ѝ се чистосърдечно, възпява я. Възхищението се предизвиква колкото от „физическата“ стихия на войнишкия колектив, толкова и от неговите здрави морални качества. Всред хиляди лишения, нерадости и грижи войникът запазва естествения усет към живота, жизненост и оптимизъм. Поетът не принизява образа на обикновените хора, не ги рисува като стадна тълпа, която безчувствено понася лишенията, той ясно загатва за техните „жалби глъхнали“. Но за скърбите сърцата им сякаш са бронирани. Те намират в себе си сили да надмогнат тежките условия, собствените си тъги и да отворят сърцата си за веселби. Тези веселби поетът нарича „груби“ както поради тяхната примитивност, така и поради дисонанса с фронтовата обстановка. Но те са естествени и говорят за здрава жизнена психология и философия, а тъкмо това най-много възхищава Дебелянов.

И удивлението, което предизвиква скритата мощ на колектива, и силното впечатление, което му правят „грубите веселби“ всред „празника на кървавия смях“, подсказват за своеобразната позиция на поета, съзерцаващ масите, възхитен и влюбен в тях. Поетът сякаш за пръв път открива или поне за пръв път осъзнава тяхното морално превъзходство. Всред трудните и убийствени условия на фронта те не загубват оптимизъм и жизненост. С този именно фронтов колектив — различен по психология, светоглед и жизнена философия — той се чувства единен по съдба, по страдания и надежди, защото фронтовото битие го е направило един от хилядите безименни. Той

потъва в безименната маса и се мъчи да се приобщи към „жалбите им глъхнали и към грубите им веселби“. Между личност и колектив, между лирически герой и войнишка маса се очертава едновременно и единство, и различие. И както казва поетът, „в грохота на тоя вихър лих всички са един и всеки все пак — сам“.

Стихотворенията „Прииждат, връщат се“ и „Не с бисер и злато“ набелязват с особена отчетливост характерна и важна идейно-психологическа проблема в лириката на Дебелянов от фронта — проблемата за отношението между личност и колектив. По социално съзнание Дебелянов никога не е бил отчужден от народа. Сам той е познавал мизерията и всякога е хранил съчувствие към народните маси. Но по-рано неговите демократически убеждения не са лягали в основата на лирическите му творби. Фронтовото битие, което го поставя в непосредствена близост с народа и ежедневно натрапва на съзнанието му еднаквата им участ, поставя остро пред него проблемата за отношението му към колектива, кара го да преоцени предишните си естетически позиции. Така у Дебелянов се набелязва несъмнен процес на демократизиране на изкуството, преодоляването на дистанцията между художника и народа. Тази тенденция засяга не толкова идейно-обществения светоглед на поета, защото той и преди това е демократ по убеждения, а главно естетиката и психологията. Касае се за все по-пълно сливане с масите, с войнишките маси, с тяхната чувствителност и мисловност, манталитет и жизнена философия. Дебелянов успя да направи само първите стъпки. Поради ранната му гибел процесът не можа да се разгърне и да бъде завършен. Обаче и в естетическите възгледи, и в психиката му откриваме нов съществен момент — приобщаването му към преживяванията и бита на народа, а в лириката му — засилване на народността елемент. Той един от първите в нашата литература, ако не първи, изрази онзи характерен процес на демократизация на изкуството у нас след Първата световна война, който доведе честните поети, свързани със символизма, като Хр. Ясенов, Гео Милев, Л. Стоянов и др., на страната на народа и революционната поезия.

* * *

Не е необходимо да се доказва, че външнообективният свят (обстановка, герои) не измества субективното начало в поезията на Дебелянов, нито дори го намалява. Той пак си остава познатият чистокръвен интимен лирик, самовгълбен съзерцател. И всред грохота на войната Дебелянов се уединява в своя вътрешен свят, прислушва се в ударите на собственото си сърце, за да излее в стих и образ най-съкровените си мисли и настроения. Обективните картини на действителността и колектива са не само пречупени през призмата на собственото му виждане, но винаги го подтикват към откровена изповед. Той се прислушва в мощния ритъм на войнишкото море, но не пропуска да спомене и за своето примирение пред „празника на кървавия смях“, да изплаче тъгата си по „кротките елегии на Francis Jammes“.

Освен с подчертаната си лиричност стиховете му от фронта се сближават с предишната поезия и чрез своя емоционален тон. И сега в тях интонацията е понижена, чувството — елегично, а размислите — нерадостни. Нови са само мотивите, с които се сплита настроението, нови са и проблемите, които пораждат тъжните размисли. Нови тъги, нови скърби изпъкват на преден план, много по-осезаеми, реални и конкретни, възбудени от фронтовото битие. Те сега обсебят душата му и намират отклик в стиховете му.

Това е на първо място тъгата по миналото. Дебелянов винаги е бил недоволен от своя живот и от действителността, всред която е трябвало да живее. Но ето сега, когато бива хвърлен в друг свят — жесток и непривичен — той почва да тъгува за предишното. Разбира се, той не оправдава социалните условия на миналите дни и не за тях скърби. Меланхолията му се поражда от загубата на някогашната волност, на някогашните радости от духовни ламтения и бохемски кипеж. Войната убива интимните радости и уютността на живота. И Дебелянов изплаква тъгата си по онези дни, когато е могъл унесен да се зачита в любими автори, да живее с нежните елегии на Франси Жам, когато най-после е могъл неспиран от никого да изживява с близки приятели своите бурни дни. Миналото изпква сега със своята привлекателност, дори нерадостите стават някак скъпи, защото са неделими от един свят, в който все пак е имало и интимни радости, и красиви мигове. Поетът Дебелянов винаги е проявявал склонност към тихото, уединено съзерцание на битието за разлика от бохема

Дебелянов. И ако на фронта го отблъскват грохотът и постоянното движение, то миналото го привлича тъкмо със своята тишина, спокойствие и самовглъбеност. И затова, привлечен и развълнуван от неудържимата стихия на войнишките маси, той ще заговори и за елегите на Франси Жам, за да изрази не само симпатиите си към този френски поет, но и копнежа към онова, което те олицетворяват:

*И как е страшно в грохота на тоя вихър лих,
където всички са един и все пак — сам,
да си припомниш, да пришъпнеш някой плачещ стих
из кротките елгии на Francis jammes*

Меланхолията е основно емоционално съдържание на Дебеляновата лирика от фронта. Тя е в глъхналите жалби на морните войници (може би по мирен труд), в спомена за „нявгашна любов в Женева“, във всичко онова, което говори на сърцето за нещо хубаво, далечно и невъзвратимо. Тя избликва обаче не само от спомена за миналото. Често пъти подтиците ѝ са твърде сложни, трудно уловими, предизвикани от най-широки асоциации. Меланхолията се заражда също така и от мисълта за настоящето, което се превръща в минало. Оттук е вдъхновено и едно от най-хубавите му стихотворения — „Старият бивак“, в което е изразена силна и неподправена болка от раздялата със стария войнишки бивак. То е характерно още и с това, че показва пътя, по който фронтовото ежедневие се превръща в поезия.

По непосреден и непринуден път Дебелянов ни въвлича в ежедневните интимни грижи и настроения на войниците и същевременно внушава онази емоционална атмосфера, която говори за неповторимостта на историческия момент. И в този смисъл, без тя да бъде злободневна, в лириката му откриваме следите на конкретно-историческата действителност с нейните герои, сюжети и въпроси. Не само по външна тема, но и по емоционалност, по мисловност и проблематика тя разкрива органическата връзка на лирическият герой с фронтовото битие. Интимно-личното на поета и характерното за колектива, вихреното на войната и нежността на сърцето, меланхолията по миналото и страхът пред бъдещето сложно се преливат в нея.

Нежното сърце на поета реагира чувствително на всичко онова, което говори за човешкото и нечовешкото в живота. И винаги остава вярно на своя хуманизъм. В жестоките условия на войната се подлагат на изпитание високите начала на човешкото общество, проверява се истинността на нравствените принципи. Дебелянов с чест издържа големия изпит. Въпреки някои свои заблуждения той не предаде позициите на хуманизма.

Този хуманизъм, който властно се налага от цялата поезия на Дебелянов и който придобива особено значение в стиховете му от фронта, се проявява в приобщеността му към болките на безименните маси. Обаче най-ярко той изпъква в стихотворението „Един убит“, особено като се има пред вид, че жалостта на поета е предизвикана от гибелта на непознат неприятелски войник. Трябва да сравним творбата с шовинистическите стихове на К. Христов или на Ив. Вазов от онова време, за които неприятелските войници са

*орди диви, кръвожадни,
глутници от вълци гладни,*

за да почувствуваме и гражданската смелост, и нравствената доблест, и неподправения хуманизъм на Дебелянов.

Колко съчувствие и горестна мъка блика от стиховете на Дебелянов, колко противоречиви мисли извиква мъртвият неприятелски войник у поета!

*Кой е той и де е бил?
Чий го зов при нас доведе,
в ден на вихрени победи
да умре непобедил?*

Не празно любопитство, а искрена болка лъха от тези въпроси. Техният меланхоличен тон издава един вътрешен монолог на лирическия герой, който е дълбоко потресен от съдбата на убития „неприятел“. Поетът вижда тук един живот, една съдба, цял един свят

от мечти и покрусни, от радости и скърби, от близки и скъпи същества, защото и убития „клета майчина ръка“ е тешила и приласкавала с думи на „любов безмерна“. И ето целият този свят бива безмилостно смазан от валяка на войната, за да остане от него един спомен, болезнен и потъващ в далечината. За него все още напомнят напръсканите с кръв писма, които, разпилени безцелно от вятъра, трепкат „плахи и ненужни“:

*И по сивата земя,
топлена от ласки южни,
трепкат плахи и ненужни
с кръв напръскани писма.*

Образът на разпилените писма, писма, в които са заключени интимни тайни, неосъществени радости, майчини съвети и детски гласчета, тревогите на любимата и споделените мисли на приятели, извиква безкрайна интимност, задушевност и болка. Защото те говорят, че един човешки живот — неповторим и невъзвратим — е пресекнат завинаги. В една само строфа Дебелянов е събрал цялата своя нежност и хуманност, за да ни внуши по непосредствен начин чувствата и мислите си. Контрастът между ласките на слънцето и ненужните, с кръв опръскани писма — не е ли това контрастът между живота и смъртта! „Ненужни“ — казва поетът. И с тази единствена дума той напомня по-остро и неотразимо за човешката гибел. Зародило се от чувствата и размислите, предизвикани от убития *неприятелски* войник, стихотворението зазвучава със своя патос като творба изобщо за *един убит*, издига се до общочовешката тема за антихуманната същност на войната като изстребителка на обикновения човек.

Никъде другаде трагедията на обикновения човек, завъртян във вихрушката на войната, не е намерила своя толкова ярък израз, както в „Един убит“. Гибелта на войника, роден или чужд, е безсмислена, безвременна и ужасяваща. Тя не е резултат на собствена воля и собствено действие, а на една сляпа сила, наречена война. Войната, която не само унищожава милиони невинни човешки същества, но дори прави смешна и нелепа жалостта към невинните жертви. В трагичния тон се проявява с голяма сила честното сърце на поета,

неподправеният му хуманизъм, въпреки коравосърдечните финални стихове, които впрочем стоят като пришити към творбата и се губят в общия хуманистичен патос.

Стихотворението „Един убит“ е пронизано от подчертано личен елемент. Наред със съдбата на убития неприятелски войник Дебелянов изразява в него и най-съкровени свои настроения и мисли, въпроси, които дълбоко го вълнуват — въпросите за собствената му жизнена съдба. И преди всичко проблемата за смъртта.

Дебелянов, който и в символистическите си стихотворения говореше за смъртта, само че в един абстрактен аспект, сега е вълнуван от мисълта за реалната, конкретната гибел, която го заплашва непосредствено, така както заплашва и всеки боец на фронта. Той се заслушва в словата на М. Димитров за философията на великия материалист Спиноза, удивлява се от неговото безстрашие пред смъртта. Оттук иде лично-субективният елемент в картината, рисуваща загиналия неприятелски войник. Тя е плод единствено на въображението и проектира виденията и разбиранията на Дебелянов за смъртта и може би за собствената му смърт — тиха, спокойна, примирена:

*Ето, в хлътналия слог
легнал е спокойно-бледен
с примирена скръб загледан
в свода ясен и дълбок.*

Така си е представял той смъртта, така я и рисува. Интересно е да се отбележи, че самият Дебелянов, който немного след като написва „Един убит“, загива в първото сражение, почти по същия начин я приема, има почти същото светло и примирено изражение на лицето си! „Лежи неподвижен, хубав, усмихнат, като че ще ми проговори“.^[5] „Тялото му беше покрито с одеяло. Открих го и се вгледах в лицето му. То беше съвсем спокойно. Димчо спеше“.^[6] Така го вижда брат му Илия непосредствено след неговата гибел, сякаш поетът е искал да потвърди собственото си „пророчество“.

Дебелянов отива на фронта доброволно. (Като чиновник във Върховната сметна палата е бил освободен от мобилизационно задължение в армията.) Той споделя характерните за онова време заблуждения на нашата дребнобуржоазна интелигенция, че започнатата война има националноосвободителен характер. Въпреки резервите си към съюза на България с Германия той приема войната и смята за свой дълг да участва в нея, защото според него тя щяла да донесе освобождение на поробените в Македония и Тракия. Участието за него е въпрос на патриотичен дълг, израз на искрено родолюбие. От друга страна, подбудите за отиването му на фронта като доброволец се коренят в честния му характер. Дебелянов е човек с чувствителна гражданска съвест. Приемайки войната като патриотична, нему се струва нечестно да остане на прикрито в София, когато всичките му приятели са на фронта. „Срам ме е — говори той на сестра си. — Тия хора отиват да мрат, а аз оставам тук като подлец“.^[7] Казани по друг, сходен повод, цитираните думи точно изразяват развитата гражданска скрупулوزност на поета. Той ненавижда страхливците и егоистите, всички ония, които, загрижени за еснафското си благополучие, спокойствие и безопасност, манкират от „дълга към родината“. Мисълта, че макар и неволно ще трябва да се нареди между тиловаците, го изпълва с погнуса. Не го успокоява фактът, че не по собствена воля е освободен от задълженията на военната мобилизация. По-добре, мисли той, да се изложи на рисковете и трудностите на войната, но да не се чувства гузен пред хората. Подбудите за отиването си на фронта Дебелянов сам най-добре обяснява. Когато го запитват защо не си е останал в София, където било по-добре според негови думи, той отговаря: „Не мога да пълзя, а и тук човек е по-спокоен при мисълта, че изпълнява честно своя дълг към родината“^[8]. Честно да изпълни „дълга към родината и поробените братя“ — ето кое го завежда на фронта. Бедата е там, че самата тази война не изпълняваше „дълга към родината“ и народа, а имаше империалистически характер.

Приел започнатата война поради изложените причини, включил се доброволно да участва в нея, в същото време като хуманна

личност Дебелянов не приема войната като война, остава чужд на изстребителната ѝ същност. В него се борят две стихии, две тенденции, които го теглят в противоположни посоки. Едната го свързва с войната, с конкретната европейска война, другата го отблъсква от нея като от жестоко изстребление между хората. Първата го представя като честен и искрен, но изпаднал в заблуждение патриот, а другата — като истински хуманист, който се издига над патриотарските заблуждения. Тези две тенденции слагат, макар и неравномерно, отпечатък и върху поезията му.

Родени в условията на фронтовия живот, свързани органически по теми, проблеми, сюжети и образи с военната действителност, стиховете му са далеч по дух и насоченост от войната. Преди всичко това е поезия мирна, изтръгната от чувствителните струни на нежна лира. В нея долавяме елегични мелодии, а не отсечения ритъм на тимпани и пронизващите звуци на бойни тръби.

Дебелянов правдиво отрази мислите и чувствата на фронтовака. Обаче не онова, което е бойно и военно, а човешки-сърдечното. За него войниците не са бойци, а обикновени хора, откъснати по принуда от мирния труд. На тях войната е чужда, войната с нейния екстаз и кръвожадие. Те участвуват в нея по силата на дълга и изискванията на закона, без вътрешен патос и въодушевление. Поетът проникателно долови безразличие в настроенията на войнишката маса и го отрази в поезията си. И то още в самото начало на войната. Докато другите писатели възпяваха подвизите на българския войник, докато с гръмка фразеология доказваха неговата мощ, патриотизъм и героизъм, докато с невъздържани призови разпалваха низките страсти, Дебелянов забеляза колко неприсъщ на хората от народа е дивият шовинизъм. Той надниква в скритите тайници на войнишката душа и там не открива нито възторг, нито националистическа самозабрава, може би защото те липсваха и в собствената му душа. И той, честен и хуманистичен, не възпява бойната слава на българското оръжие, не насъсква срещу другите народи. Погледът му е завладян от страданията на човека, от мъката и копнежа по мирно щастие. Във въображението му изпъкват не картини на бойни атаки, на героиката, а оня тих и спокоен час, когато вечерната тъма забулва лагера и стихват бойните екове:

*Пак тъй жадувана нощта се върна
и с майчин шепот и милувки свежи
съзва на отдих морните войници
и жалбите им с кротък здрач замрежи.*

Колко задушеვნост има в стиховете на Дебелянов, каква лирична топлота! Една мечтателност и съзерцателност обагрят всяко слово и всеки образ, избликнали силно от непреодолимия копнеж към тишина и мирен отдих. Нощта се превръща в символ на нормалното човешко битие, защото в нея се стапят кошмарите на бойния ден и човек заживява със съкровенията си мисли и мечти, със спомените по станалото недосегаемо минало. И тя е жадувана „пак тъй“, както вчера, онзи ден, винаги, защото означава край на неприятно ежедневие. Картината, нарисувана от поета, е очистена от всичко, което носи боен дух, тя ни пренася в идиличната обстановка на мирния селски труд. Заменете думата „войници“ с думата „орачи“, и ще видите, че идейният и емоционален подтекст на образа малко ще се накърни. Интонацията и емоционалната обагреност на стиховете подходат много повече за картина, изобразяваща края на трудовия ден, отколкото на фронтовия. Поетът живее не с мислите и проблемите на войната като бойно сътълкновение, а с чувствата и болките на личността, попаднала във войната, но усамотила се в интимните си преживявания.

Силата на Дебеляновата поезия е в това, че тя всъщност отрече войната със своя вътрешен патос. Дебелянов разкрива горестите и страданията, настройва срещу войната. В поезията му е изплакана мъката на откъснатите от труда войници, в нея дочуваме въздишките на съкрушени майки, плачовете на осиротели деца. За войната поетът не изрича оправдателни думи, но затова пък често сочи разрушените и обезлюдени селски домове, гладните и бездомни деца. Винаги когато заговори за войната като война, във въображението му изпъкват картини на опустошение и човешко нещастие:

*схлупената, обгорена хижа —
чер знак на лихата стихия бранна.*

Резките антитези между плодната зеленина на лъките и мрачните следи на разрушението, между спокойното минало и убийственото настояще, копнежът по „радост тиха“ — всичко това крие в себе си многозначителен смисъл, отрицателна характеристика на войната. Тя е за поета „разгромна“, „кървава неуправия“, „лиха стихия“, що безжалостно и безсмислено погазва най-скъпите човешки чувства. Няма романтика, няма красота и човещина във войната. Хората са хвърлени в един хаос, в аномално съществуване, където са поругани най-благородните нравствени принципи на човечеството. При нея най-скъпото на света — човешкият живот — е нищо, човещината — неподходяща, стремежът към красота и духовно възземање — безсмислен.

* * *

Сближаването с ежедневието, подчертаната точност на изобразителните средства, засиленият демократизъм на поета — всичко това караше някои критици в миналото да говорят за нов период в творческото развитие на Дебелянов, период на реализъм. В същност творчеството от фронта продължава в нови условия и по нов начин съществуващата реалистична тенденция. Тя се изяснява докрай, укрепва здраво, става напълно господстваща и почти единствената във всичките му произведения. Дебелянов се освобождава напълно от уплитащите го нишки на символизма, надмогва декадентските настроения и отделните увлечения по символистическа образност.

От друга страна, новото е в някои стилови белези на реалистическия му художествен стил. Те са в прякото доближаване до живата действителност, в достоверността и правдоподобността на рисунъка, в широкото място, което заема обективният елемент при поетическото изображение, в контурите на нов герой в стиховете — образа на колектива, на войнишките маси — те са най-после в засиления и отчетлив демократичен и народностен елемент при чувствата, мислите и образите.

Всички тези елементи продължават тенденцията на предишното му реалистично творчество, изявена най-пълно в „Скрити вопли“, „В тъмница“ и др. Същевременно те набелязват нов, по-висок етап в

реалистическото развитие на Дебелянов. Чертите на този етап са само загатнати. Но безспорно в тях откриваме първите кълнове на онова поетическо творчество, което получи своя разцвет по-късно в стиховете на Хр. Ясенов, Гео Милев, Людмил Стоянов.

[1] *Тихомир Геров*, В казармата и на фронта с Димчо Дебелянов, 1957. ↑

[2] *Тихомир Геров*, цит. книга, с. 120. ↑

[3] Това стихотворение е публикувано в цитираната книга на Т. Геров, с. 103–104. ↑

[4] *Димчо Дебелянов*, Около една стара песен, в. „Камбана“, бр. 1505 от 22 март 1912 г. ↑

[5] *Тихомир Геров*, цит. книга, с. 209. ↑

[6] *Владимир Русалиев*, цит. книга, с. 137. ↑

[7] *Тихомир Геров*, цит. книга, с. 60. ↑

[8] *Владимир Русалиев*, цит. книга, с. 172. ↑

ХУМОР И САТИРА

*... пред туй, що другите опива,
лице с презрение отвърща.*

*... пред хорските очи се смее,
а сам пред себе си ридает.*

Един обособен дял от творчеството на Дебелянов, който се отличава и стилово, и по идейно-художествените си принципи от останалата му поезия, са хумористичните му и сатирични стихотворения. В тях социалната тенденция намира най-ярък израз. Подводните социалнокритични струи от елегите тук излизат открито на повърхността.

Хумористично-сатиричните творби на Дебелянов не са отделени с непроходима граница от лириката му. Но те са качествено ново художествено явление, самостоятелна част от целокупното наследство, характеризираща се с по-различни жанрови особености и художествени принципи. За разлика от елегите в тях се проявява една идейност, социално заострена, открито тенденциозна, насочена към актуални обществени противоречия.

Естествено възниква въпросът — защо Дебелянов, който е против тенденциозното изкуство, който се отказва от традицията на А. Константинов, който се радва в едно от писмата си, че живее във време, „когато не може на поета да се възлага ролята на морализатор“, [1] сам създава подобно тенденциозно творчество?

Преди всичко необходимо е да се отбележи, че естетическите възгледи, за които стана дума по-напред, се отнасят за „истинското“ изкуство, за лириката, за онова „сериозно“ творчество, което създава „висши духовни ценности“. Хуморът и сатирата за Дебелянов не са същинско високо изкуство, а литература, чиято задача е да задоволява

обществено-културни нужди. Т. Геров отбелязва в книгата си, че и на фронта Дебелянов „на хумористичната си поезия продължаваше да гледа като на малоценна и несериозна работа.“^[2] Че той е имал пренебрежително отношение към хумористичните си занимания, се вижда и от следните редове на Н. Лилиев, който му пише: „Ще имаш ли достатъчно воля да си записваш разни хубави, оригинални или смешни нещица в едно нарочно тетрадче? Кога да е, те ще потрърбват. Може «Смях» да почне пак. Пък и да не почне. Моля ти се, обърни вниманието си върху молбата ми и не мисли никога, че ако разработваш такива мънички, хумористични вещици, ти изневеряваш на големия дълг, за който те е създала нашата грешна планета.“^[3] Няма съмнение, че Лилиев цитира Дебелянови пренебрежителни за хумора мисли. Не случайно Дебелянов обръща малко внимание на хумористичните си творби, не се връща отново към тях, след като ги отпечатва, не ги включва в плана на замисления стихотворен сборник.^[4] Ето защо естетическите му предубеждения не възприемат хумористичното му творчество и то не се създава в противоречие с тях.

Кое кара Дебелянов да пише хумористични творби, които не цени като изкуство?

Твърде много поети са писали хумористично-сатирични произведения. Но трябва да се признае, — малцина от тях са притежавали вродено чувство за хумор. В повечето случаи подтикът е бил идейно-граждански, а задачата — да се изобличи отрицателното. Ако прехвърлим страниците на тогавашните хумористични издания „Българан“, „Смях“, „Оса“, „Шантеклер“, ще срещнем малко истински хумористи. В стиховете на Одуванчик (Н. Лилиев) почти няма хумор, стихотворенията на Душечка (К. Константинов) са само наивно-сентиментални картинки на живота, хуморът у Граф Алмавива, Гриша Печорин (Г. Райчев) е търсен. Само у Некий Нагел, Хамлет, принц Датски, Гений № 3 (Д. Подвързачов) понякога несприудено избличва чувство за комичното.

Дебелянов е от малцината родени хумористи у нас. Като Ив. Вазов и А. Константинов преди него, като Хр. Смирненски след него той притежава вродения усет да долови дисонансите в човешките отношения и характери, противоречията между видимост и същност. Дебелянов е изключително впечатлителен, забелязва и най-неуловимата неестественост в явленията. Той открива комичното дори

там, където другите най-малко биха го търсили. Като съобщава между другото за замисъла на свой разказ в писмо до Н. Лилиев (от 23 март 1910), той пояснява:

„Виж в какво е работата:

Погребват някого и при погребението му един държи реч, с която, без да ще, разсмива всички, даже и близките му. Подир това стават ред смешни работи, пред които никой не може да задържи смеха си.

Това е само зрънцето, ако го развия и оформя, вярвам, че би излязло нещо не съвсем глупаво и не съвсем неоригинално.“^[5]

Доколкото е известно, подобен разказ Дебелянов не написва. Но за нас е по-важен не разказът, нито сюжетът му, а фактът, че дори в подобно тъжно събитие — погребението — поетът е привлечен тъкмо от комичното.

Дебеляновото чувство за комичното е проявено в цялото му „несериозно“ творчество. То изпъква и в шеговитите стихотворения „Любов отдалече“, „Трагедия“, „На себе си“, и в сатиричните „Криза“, „Орден“, „Война“. То блика и в прозата му, например в „Разсеян разказ“^[6] — смешен каламбур без значимо идейно съдържание, в който изреченията са причудливо размесени, за да внушат непринудена гротеска, или в разказчето „В този миг“^[7]. За да има читателят представа за непознатата нему хумористична проза на Дебелянов, в която изпъква способността на поета да фабулира и да разкрива комичното, ще приведа изцяло последния разказ:

„В съседната стая детето на хазаите дава концерт — вокална музика последен сорт.

В долния етаж свирят на мандолина и пеят «По море се скитам ази». Майка ми плете край печката, а аз седя до масата и мисля кое е по-важен акт в живота на човека — първото любовно писмо, или първият запор върху заплатата. Мисълта ми става безсилна над този въпрос и по

стар навик, като виждам, че може и да не го разреши, отлита из пространствата.

И ето аз мисля: докато аз седя тук сам-самичек и неизвестен, какви ли важни работи стават по света. Целият живот се занизва пред мене и мисълта ми лети по-бързо и от смесен нощен влак.“

И поетът почва да изрежда тези „важни неща“, които стават по света „в този миг“:

„Един цар на малко царство гледа болните си от подагра крака и мисли каква разходка да направи за благо на народа си. Пиян файтонджия се дави в някоя локва, недалеч от двореца, и псува кмета на града. Една свиня сънува сладостите, които утре ще ѝ поднесат стопаните ѝ, натъпкали се тая вечер с тлъстините на една нейна сестра. Един президент спи. Селски дръглив пес обикаля затворените касапници, а един поет си смуче пръстите. Ординарец пере оплесканите гащички на бъдещ офицер. Проститутка се обяснява във вечна любов на един общарски калфа, а двама калугери въздишат и се пощят. Една звезда намира на столичния градоначалник през прозореца и му спомня оназгодишната заповед за леките жени. Детето на един депутат-земеделец си играе с кръста на независимостта, като го окачва на котката... Гладен уволнен чиновник брои, ако би спестявал на месец по три лева, колко би имал в народната банка.“

Споменът за народната банка възсепва героя от мислената екскурзия и го връща към първоначалните размисли.

„Ах, да, народната банка! И наистина, кое е по-важно — първото ли любовно писмо, или първият запор?“

Майка ми клюмва глава, задрямала. Концертът в съседната стая е престанал. Но това е може би само антракт. Да, той ще почне пак, уверен съм, той ще почне пак!“

Безспорно цитираният разказ не е от най-значителните хумористични произведения на Дебелянов. Но той представлява своеобразен списък на привличащите го хумористични теми и конфликти, цяло богатство от ситуации и мотиви. От друга страна, в него се проявява характерна черта на Дебеляновия хумор — да се изгражда върху дисонансни асоциации и да съпоставя взаимоизключващи се по същината си явления. Поетът непрекъснато примесва голямото с малкото (напр. царя и болните му нозе), разголва празнотата на много „важни неща“ (кръста на независимостта и играта на детето), показва несъвместими противоречия в живота. Неговият хумор напомня хумора на големите наши майстори Каравелов, Ботев и А. Константинов, без естествено да ги стига по идейна значимост, нито по въздействие.

Като всеки роден хумористичен талант, Дебелянов е способен да създаде хумор от всичко, което го заобикаля и сам носи в себе си като слабост — от политическите страсти или бохемските приключения, от собствените си нерадости или социалните конфликти. Хуморът е в кръвта му, той се проявява във възприемането на действителността и в начина на художественото ѝ пресъздаване. Стихотворенията „Зито“ и „От фронта“ очевиден доказват как от съвсем незначителни ежедневни факти Дебелянов прави остроумни творби.

Но хумористичният талант е само една потенциална възможност за литературно творчество. Най-много той може да обясни шегите на поета, не и техния обществено-изобличителен патос. Колкото и Дебелянов да пренебрегва хумористичните си творби, колкото и да ги смята за „второсортно“ изкуство, той се отнася към него с присъщото си съзнание за отговорност пред литературния труд. Като отбелязва факта, че Дебелянов „твореше бавно, дълбоко, с голяма самокритика: тъй, както трябва да се твори“, Николай Райнов добавя в спомените си: „Тъй пишеше той дори и «хумористичните» си стихове...“^[8] Ясно е, че и тези му произведения не се раждат случайно, а имат своите по-

дълбоки идейно-психологически стимули. И тези стимули произтичат главно от високата му гражданска и социална етичност.

„Той беше откровен към всички. Казваше истината на всеки в очите. Не обичаше мнителните и подлите и ги изобличаваше“ — това са думи на сестра му Мария, сочещи важна черта на характера му. Дебелянов, който в елегии си се представя толкова съзерцателен и примирителен, в живота далеч не е бил пасивен и безразличен спрямо несправедливостта и низостта. Близките му си спомнят многобройни примери на спонтанни, понякога твърде бурни реакции срещу подлостта и пошлостта. С какво неудържимо възмущение изгонва той оня син на селски „първенец“, позволил си пред него да злослови и клюкарствува за хората! Или с какъв гняв запраща голям камък върху колата на министър-председателя М. Генадиев, задето е подвел несправедливо под съд негов приятел! С какво буйство влиза в разпра с Кирил Христов, обвинил в липса на патриотично съзнание онези наши писатели, които не пишат шовинистична литература през войната!

Като социално-гражданска личност Дебелянов е доста експанзивен, несдържан, с бързи и резки реакции, нетърпим към злото, безстрашен към истината, неумолим към приятели и врагове. Будната му социална съвест не е намирала организиран общественopolитически израз, обаче тя е избухвала спонтанно винаги, когато е била предизвиквана. В това отношение поетът никога не е прикривал симпатиите и антипатиите си, чувствата и разбиранията си, не се е самозатварял в тихия ъгъл на еснафското безразличие. Онова, което Дебелянов не иска да допусне в лириката, избухва в сатирата му. Тя става отдушник на гражданските му вълнения, чрез нея той излива социално-гражданската си енергия.

Хумористичното творчество на Дебелянов, макар и неголямо по обем, е многостранно. То се движи от шеговитите бохемски настроения до острата жигосваща сатира, от дребно битовите теми до основните проблеми на капиталистическото общество, от горчивата самоирония до унищожавания политически сарказъм. Поетът проявява проникновеност към комичното както в индивидуалната човешка психология и битови нрави, така и в социалните отношения.

Много често хуморът му е затворен в тесен свят на личните преживявания и битовите отношения — там, където не достига

оглушаващият тътен на остриите социални сблъсъци. Малък свят, в който и радостите са дребни, и нещастията — слаби. Усетът за комичното открива някакъв недостатък в характера, несъответствие в отношенията, смешна ситуация и поетът с игрив смях ги представя на читателя. Ето го оня захласнат любовник, който болезнено изживява капризите на любовната съдба:

*Вчера гледаш омърлушен, свесил вежди —
сякаш тегнат на душа му господ знай какви
премежди.
Днес го срещаш цял сияе — радост жива,
и задрънка ти за пролет и бъднина щастлива.*

Оказва се, че героят е „влюбен до полуда“. И любовното увлечение, както става често, го прави смешен пред околните, кара го да се съкрушава или да ликува от най-дребни поводи, хвърля го в съвсем противоположни настроения. Или пък ето веселата история на онази неравна брачна двойка от „момичка коварна“ и „дядо наивен и мил“ в „Трагедия“, чрез която поетът остроумно разкрива не само превратностите на човешката съдба, а и трагикомедията на един противоестествен съюз между младостта и старостта. Нека най-последно споменем и страстния поклонник от „Мартенска серенада“, който се разтапя от страст и мерак по своето „рибче“ и с патетични излияния му внушава философията на хедонизма.

Тук няма нито сатира, нито изобличение — смехът не се насочва към обществени явления, нито изразява социалните позиции на Дебелянов. Той избликва спонтанно и главната му цел е да разсмее читателя. Поетът намира дисхармоничното в живота, но добродушно го представя като невинни човешки слабости и недостатъци. Понякога игривостта отстъпва място на хапливостта, наред с лукавата усмивка се хвърлят и ядовити стрели, както е например в „Трагедия“, защото конфликтът, разкрит в стихотворението, съдържа в себе си печалната истина за неестествени отношения между хората. Но по начало в такива стихове изпъква добродушната, веселата надсмешка, игриво-хумористичният тон, който естествено произтича от обекта на смеха — второстепенни човешки слабости.

Този хумор не е безидеен и упадъчен, както някога се мислеше. Макар да не се насочва към важни социални и морални недъзи, той отразява характерни човешки слабости, и то с непринуден тон. Фалшиви нотки се промъкват, когато поетът заговори с шегобийски глас за сериозни неща, когато с добродушие се отнася към обществени институции, без да търси социалния им смисъл, когато най-последно излива бохемските си настроения с претенция за някакъв по-висш морал:

*Нек на буйно-чувствена наслада
страстна жертва принесем:
в мен докато сила има, ти докато си млада —
утре може да умрем.*

Подобна бохемска „философия“, която вижда смисъла на живота в чувствените наслади, подплатява и самолюбуването от „пиянската трагедия“ („Дишам си...“). Жената е краткотрайна спирка в живота, „лукава запетая“, в чийто дом лирическият герой често е спирал — съблазън, която постоянно го примамва за удоволствия. За нея той не говори другояче освен като за предмет за наслада. Върви той сред непрогледната мъгла и си мисли... как би могъл да срещне „нещо женско“ и да го погледа, както си иска („Мисли в мъглата“). Или на обещанията ѝ за възвишена любов той противопоставя грубите си бохемски желания:

*За утре щедро ми обричаш
палати — блясък и омая.
О, зная — много ме обичаш
и не обричаш на шега, —
но не е лошо и сега
да пренощувам в твойта стая.
А?*

Разбира се, от тези стихотворения не бива да се правят големи изводи за философията на Дебелянов изобщо, за нравствените му начала, за житейските ценности, които утвърждава. В тях той се шегува с живота, със себе си, с хората. В известен смисъл това е другото лице на поета, онова, за което говори Радка Д. Подвързачова — безгрижното, несериозното, веселото, шегобийското. Споменатите елементи проявяват същата онази психология, която срещаме и в някои от лирическите му творби. Не е ли еднаква идеята в „Мартенска серенада“ и „Златна пепел“? И тук, и там се утвърждава чувствената наслада, която ще осмисли младост и живот. А в „Препинателни знакове“ не се ли подхвърля на поругание жената като лукав и съблазнителен демон, както е и в „Лъст“? Най-после не са ли упадъчни настроенията в третата строфа на „Препинателни знакове“? Онова, за което Дебелянов говори в елегите със сериозен тон, което утвърждава като възвишено и благородно, от което се опива душата му, в хумористичните стихове е представено в шеговита светлина. И естествено то не само принизява помислите за любовта и жената, но и иде да възбуди противоположни чувства, да разкъса булото на романтичните мечти и илюзии. Ако в лириката любовта се налага като чисто духовно възвишено чувство, то тук се превръща в плътско влечение; ако там любимата е неземна фея, възмечтана и боготворена, която ще влее безмерно щастие в душата му, тук тя е обект на най-прозаични чувствени желания, ако там лирическият герой мечтае тя да го издигне в призвездни висоти, тук би се задоволил само да преспи в нейната стая. Така Дебелянов се глуми не само с живота, но и със собствените си романтични идеали, мечти и фантазии. По този начин лирика и хумор се свързват и противопоставят и се получава своеобразна пародия на собствени творби — пародия на романтичната му ранна лирика.

Бохемските елементи в хумористичните стихове на Дебелянов несъмнено издават противоречивостта на неговия хумор, сближават го в някои отношения с хумора на „българановци“. Това кара в миналото нашата критика да подценява хумористичното му наследство, да го причислява повече или по-малко към безсъдържателното, безидейното изкуство. Бохемски тенденции в него несъмнено има, обаче те нито представляват значителна част от хумористичното наследство на поета, нито изразяват най-характерното

в него. При това не бива с лека ръка да причисляваме към безидейното бохемско изкуство всички произведения, в които не се поставят остри социални въпроси. Нима в „Любов отдалече“ не се разкрива естествена проява на човешката психология и не се ли осмива в „Трагедия“ характерно противоречие в човешките отношения? И нима такива произведения, включени в общата атмосфера на целокупното идейно хумористично творчество, нямат своето място и оправдание, както имат те в творчеството на Смирненски?

Обаче има нещо друго — по-важно, което отличава тези стихове на Дебелянов от безидейния хумор на „Българан“; дори и в тях личи заинтересованост от човешката участ, сочат се противоречия в обществото. Твърде често в бохемските настроения се преливат социални чувства, зад игриво-безгрижните шеги се долавя гладното съществуване на лирическия герой, неосъществените мечти на когото се губят в житейската безизходица и от тях се търси изход в шегата. В същото стихотворение „Мисли в мъглата“, след строфата, в която мечтае да погледне в мъглата „нещо женско“, следват такива стихове:

*И мисля още: колко лесно
бих могъл някъде да влезна,
набързо нещо да закача
и пак набързо да изчезна!*

Само едно гладно съществуване, в което задоволяването на ежедневните нужди стои като остра проблема, обладала изцяло помислите му, може да натрапва подобни „мечти“, макар и изказани в шеговит тон. Във всяка шегга, говори пословицата, има частица истина. Истината в бохемските шеги на Дебелянов е свързана с нерадостното му социално положение. Обърнете внимание на „мечтите“ на лирическия герой. Вместо „нектар във сребърни потири“ в бъдеще, той би предпочел сега две-три бири, вместо прескъпи пури за утре — две цигари още сега. Тези „мечти“ са твърде скромни, но те подсказват за житейски грижи — за онова, което му липсва и което би задоволило непосредствени нужди. Защото не е ли очевидно, че за подобни „блага“ мечтае само оня, който е лишен дори и от тях?

От казаното не следва, че бохемският елемент изчезва от такива стихове. Но несъмнено е, че от безобидната шега се прескача към въпросите на личната съдба, а оттук остава само една крачка към недоволство от социалната уредба. И Дебелянов прави тази крачка. Шегувайки се със собствената си участ, поетът засяга и противоречията в обществото, подлага на преценка нравствените стойности.

Смехът на Дебелянов съдържа силен личен, дори автобиографичен елемент, който личи в „Бохемски нощи“, „Дишам си...“ най-вече в „На себе си“ — кратка хумористична автобиография. Но личният елемент, който придава своеобразие на Дебеляновия хумор и го сближава с изповедната му лирика, се крие в същината на творбите, в проблематиката и емоциите, в идеите и темите, в самоиронията и изповедния тон. В значителна част от личния хумор поетът поставя въпроси, които са му „интимни“, осмива слабости, които сам носи, иронизира мечти, които са и негови, изплаква през смях болки, които го тровят. Същата нерадостна съдба, която се откроява в елегите, намираме и тук, само че пречупена през хумористична призма.

Той особено много се вълнува от участието на поета в обществото и от собствената си художническа участ. В няколко стихотворения той показва през смях трагедията на твореца в буржоазната действителност, който живее всеотдаден на висши пориви, а е смазан от жестока мизерия, и който е смесен със своя идеализъм в атмосферата на груби материални интереси:

*Оттам де целий свят отива,
той, рано стигнал, се завръща; —
пред туй, що другите упива,
лице с презрение отвърща.*

*Уж търси радост, пък — къде е
да го попиташ, сам не знае;
пред хорските очи се смее,
а сам пред себе си ридае.*

*На час по триж се вдъхновява;
разправя се със сенки бегли;
наместо хляб му дават слава
и затова той **славно** тегли!*

Колко горчивина, колко болка има в това стихотворение, в което поетът се шегува със скъпи за него неща! И с каква неумолима самоирония показва непригодността на романтичните пориви в обществото, което го заобикаля! Още по-тежка е болката и още по-горчива иронията в „Елегия на литератора“, където рязко е подчертан контрастът между чистите ламтежи и гладното съществуване, между възвишените поетични образи и грубата им реална участ:

*Душа, душа, осъждана на честа карантина,
на пирове посрещана със присмех и трохи,
ти чиста бе кат росния и светъл дъх на крина,
но щедро те попръскаха рой псета и мухи.*

И днес в една бакалница лежиш ти смъртно-плаха

—

*откъснат лист от книгата на гордата печал —
и чакаш ред до мазните теглилки на тезгяха
да свият в теб вмирисан кашкавал!*

Нравствен идеализъм и егоизъм, високи полети и кална реалност, възвишено и низко непрестанно се сблъскват в хумористичните стихове на Дебелянов. На аристократа на духа, на гордия с нравствените си ценности идеалист се противопоставя благоразумният, трезвият и практичен човек, който е схванал характера на епохата, пригледил се е към условията и се чувства задоволен и щастлив в своя тесен еснафски свят. От сблъсъка между тези два характерни героя се ражда и комичното — комично, което обхваща в себе си не само практицизма на първия, но и романтизма на втория.

В „Практическият човек“ Ив. Вазов разобличава типичен герой на епохата без снизхождение и съчувствие. Дебелянов подхожда

към живота от друга страна и дава по-друга трактовка на героя. Практичността у Вазовия герой е примесена с малко подлост, безпринципност и безсъвестност, а у Дебелянов — тя е само благоразумие, еснафска мъдрост, която не стига до подлост, но и не рискува да накърни спокойствието си в името на дръзки и по-високи идеали. Различното у Дебелянов е още и в самоиронията, в чувството за „несъвършенството“ на собствените разбирания. В „Разговор в кръчмата“ той отхвърля морала на еснафа и „практичния човек“, сочи ограничеността на житейските му ламтежи, но не избухва в романтичен бунт срещу благоразумието, не жигосва ядно „събеседника“. Героят апатично слуша „мъдростите“ му и в стихотворението се изразява сложната поезия на поета — неприемащ практицизма, но и скептичен към романтичността. Поетът е достатъчно трезвен, за да види „основателността“ на внушаваните му съвети, и същевременно е прекалено горд, неподкупен и идеалистичен, за да замени непрактичното духовно богатство с еснафско благополучие. Критическото отношение спрямо господстващия морал е безспорно, но не е излишно да се подчертае и горчивината на Дебелянов. В стиховете му дълбоко се сплитат стаена гордост от високи идеали и пронизваща болка, че в това общество трябва човек да се откаже от високите нравствени принципи, за да живее спокойно и удобно. По този начин смехът зазвучава пречупен през глухия стон и придобива трагичен оттенък.

Между хумора на Дебелянов и елегията му съществува дълбоко сходство в теми и идеен патос. И тук, и там се утвърждава идеализмът на висша етичност, същите покруси тровят душата му — и тук, и там идейно-нравствените опорни принципи са еднакви. В много отношения независимо от различния естетически аспект емоционалните струи извират от общ източник, имат сходна идейна багра. Само че сродното емоционално съдържание се пречупва през различна жанрова призма и получава различна естетическа оценка. Така недоволството и нерадостта у Дебелянов намират две основни форми на израз. В единия случай те се трансформират в болка и се изливат в тъжна елегия, в другия — свиват в спазма гърлото и намират отдушник в смеха, в шегата на хумористичните стихотворения. И тъкмо поради това в хумора му се просмукват силни елегични струи, смях, примесен с болка и сълзи; смях, който не само изобличава

несправедливостта, но и скърби за поруганите светли идеали и за обидата над човека. И в това е една от най-характерните черти на хумора на поета.

В елегии Дебелянов се абстрахира от житейско-всекидневното и дребното. Той живее предимно с възвишено-прекрасното и с неговото крушение — трагичното. Всичко суетно, материално-битово и пошло за него престава да съществува. Скръбта е чиста, възвишена, обаятелно благородна. Мечтата го интересува като идеал, който мами, а не като практическа цел — неудовлетворението произтича от съзнанието за човешката участ, а не от незадоволеността на житейски нужди. Естетическата багра е възвишеното, красотата.

В хумора възвишеното слиза от недосегаемия си пиедестал, обкръжава се от тълпата на пошлото и низкото. Мечтата се допира до ежедневните нужди и грижи, идеалът се премерва с битово-личните отношения. И от различните измерения се получава различен ефект, ценностите придобиват друг смисъл. Едни и същи идеали, сходни по същина мечти, дори едни и същи скърби, но отразени на различен фон, в различен аспект и пречупени през различна естетическа призма — те изпъкват в по-различни очертания. В единия случай се появяват тъжни елегии, в другия — горчиви хумористични стихотворения. И ако в елегии мечтите и идеалите изглеждат незIBLEми, безспорни, защото се подхранват от желанието и въображението, то в хумора те се претеглят на везните на житейските ценности и са обвити в голяма доза скептицизъм. Дебелянов не се отрича в хумористичните си произведения от своите високи идеали. Обаче забелязва романтичния характер на тези свои идеали, непрактичността им.

И в личния хумор на Дебелянов се проявява социалната тенденция по същия начин, както е в елегии му. Тя се разкрива чрез интимните преживявания, страдания и недоволство. И тук обаче той не избухва в гневно възмущение, не се насочва против устоите на обществото — и тук социалната тенденция е „приглушена“, „под сурдинка“. Личният му хумор на места е пропит с остра ирония, но по същество още не се издига до жигосваща сатира — в него има болка, мъка, страдание, но няма гневен жупел.

* * *

Съвсем се изменя хуморът на Дебелянов, когато се обърне към обществени явления и прицел станат политическите нрави. Добродушната усмивка, веселата шега, спотаената зад смеха болка тогава изчезват. Тонът вече е друг — суров, остър и безмилостен, без елегични нотки. Стрелите на сатирата полетяват направо към целта и поетът вече не се подсмива, а ядно жигосва — не прави уговорки, а безпощадно заклеява. Никъде другаде в цялата си поезия (с изключение на „Светла вяра“ и „Кръстопът на бъдещето“) Дебелянов не е толкова граждански целеустремен и борчески, както тук, никъде другаде не се освобождава така от примирителността, както в гражданската си сатира. Навсякъде другаде критичното начало се преплита с интимно-личното. А тук той говори само за онова, което е извън него, което е противопоставено изцяло на идеалите му и което той ненавижда и отрича без остатък. В гражданската си сатира поетът изобличава възмутителното, безобразното в живота, загубило всякакъв човешки облик и угнетяващо хората.

Качествено новото идейно-естетическо и жизнено съдържание изменя и художествената образност. Романтичната условност е прогонена, интонацията е мъжествена, борческа и отсечена, езикът — точен, остър и дори грубоват. Дебелянов, който иначе е прецизен към красивото слово и грижливо избягва всякакъв прозаизъм и вулгаризъм, сега не се спира и пред твърде „непоетични“ думи и образи (например хрещката в „Орден“, епитета „мръсна“, алегорията „магарета“ в „Мисли в мъглата“). Подобни думи не са допуснати случайно, нито са резултат на небрежност. Те следват съзнателна воля, едно естетическо разбиране, което се съобразява с особеностите на жизненото явление и на жанра. Социалната същност на пошлото и безобразното може да се разкрие силно тъкмо с подобни груби думи. Думата „хрещка“ е антиестетична сама по себе си. Но с какъв ефект тя представя възмутителната комедия с ордените в царския дворец, отвратителния лик на монарха и на приближените му. В обществената сатира на Дебелянов образите са силно заострени, тенденциозно хиперболизирани, доведени понякога до гротескност, както е в „Орден“ и „Криза“. Тук действуват нови художествени принципи, принципите на социално-тенденциозното изкуство, и те се проявяват както в съдържанието, така и в поетическата форма.

Най-често за прицел на Дебеляновата политическа сатира служи монархът. По онова време цар Фердинанд привлича гнева на почти всички прогресивно настроени писатели у нас от Д. Благоев до П. П. Славейков. Карикатури на образа му често се мяркат по страниците на нашия печат. В това отношение Дебелянов следва традиционна и популярна тема, съвпадаща естествено със собствените му идейни убеждения. В стиховете си с убийствен сарказъм той разобличава моралния облик на царстващия български монарх. Поетът го рисува като злокобна всемогъща и вездесъща отблъскваща фигура, която държи в ръцете си съдбата на страната, играе си безотговорно с нея, тласка я натам, накъдето му диктуват неговите болезнени амбиции. Дебелянов успява по непосредствен път да внуши ролята на тази бездарна и случайна личност, която върти около себе си целия политически живот:

*Тоз погалил, тоз зарязал,
тез ще дойдат! Не! Онез.
Входът някому показал,
другите поканил днес.*

Той решава всичко. И като се има пред вид колко егоистична е тази височайша личност, колко некадърна е в управлението и колко нещастия носи на народа, ясно е защо омразата на поета е непримирима и гневна. Обръщайки взор към идващата 1910 г., Дебелянов тревожно пита:

*На царя нови ли корони
от кръв и пот ще изплетеш?*

Поетът предугажда съдбоносните нещастия, които Фердинанд ще докара на страната.

Една от най-силните сатири на Дебелянов, „Орден“, също е посветена на Фердинанд. Идейната заостреност тук се съчетава с оригинална художествена инвенция, социалното изобличение — с

привидна обективност. За разлика от редица други стихотворения, където стихът е твърде игрив, а подходът шеговито-глумлив, в „Орден“ забелязваме интересно явление — интонацията е епично сериозна, съдържана и стаено-иронична. По звучене и по ритъм то не прилича на хумористично стихотворение. Поетът сякаш иска да прогони всяка сянка на съмнение и недоверие към собствената му безпристрастност. Той говори привидно спокойно за монарха и придворните, описва без външно раздразнение случката. Картината издава подчертана тържественост, каквато подобава на царска особа, в езика се долавя дори приповдигнатост и патетичност:

*Когато някой мъдър цар
след тежък труд потърси мир
и умори се да мъдрува,
събира той разкошен пир
и в най-големия му жар
решава да се пошегува.*

Но зад привидната обективност се крие несдържана омраза. Поведението на монарха така дълбоко е възмутило поета, че той не счита за подходящо дори да се глуми с него. Дебелянов не се шегува, а изобличава. Иронията се промъква през спокойно-обективния тон, за да разкрие моралното безобразие на героите. Изобличението се постига не по пряк тенденциозен път, а чрез намека, иронията, лукавата надсмешка. Епитетите, сравненията, които инак взети сами по себе си, са положителни, неочаквано придобиват противоположен смисъл в общия контекст. Царят е „мъдър“, трудът му е „тежък“, той се е уморил „да мъдрува“ и в шумния пир е поискал просто „да се пошегува“. Но не е много мъчно да се долови, че в същност поетът иронизира и мъдростта на царя, и тежестта на труда му, и невинността на неговата шега. По-нататък иронията става по-открита и хаплива — короната е кривната настрана, усмивката на царя е хитра. Всичко това придобива истинската си стойност на фона на гнусната шега на монарха. Рязка антитеза лежи в основата на стихотворението: тържествена обстановка, от една страна, отвратителна шега — от друга; „гробовна тишина“ — изпълнена с драматизъм ситуация. Чрез

тази антитеза Дебелянов постига ядовито изобличение, като кара монарха да се саморазкрие чрез отблъскващата си постъпка. Тук гротеската е майсторски използвана; чрез една невероятна, но убедителна случка се пресъздава типично явление в нашия живот.

Сатирата срещу монарха е остра и безмилостна, но заслужена и обективна. Дебелянов е разкрил характерни и присъщи за цар Фердинанд отрицателни качества — духовна ограниченост, паразитизъм, надменност, гавра с човешкото достойнство. „Орден“ е една от най-силните и убедителни сатири в българската литература за този ненавиждан монарх.

Стихотворението е сатира и срещу сервилността на придворните. Монархът се разпорежда с благата на страната, но и заобикалящите го не се свенят пред никакви унижения, за да придобият неговото благоволение. По този начин чрез гротеската се изобличава не само монарха, но и моралното падение на нашата върхушка. Онази ненавист, която Дебелянов храни към „аристокрацията“ и против която той не веднаж се е изказвал пред приятели, намира в стихотворението ярък и убедителен израз. Критиката на Дебелянов излиза извън рамките на традиционната критика на личния режим и поставя изобщо въпроса за морала на ония, които управляваха тогава България.

Политическите нрави са прицел и на други стихотворения. На едно място Дебелянов иронизира самомнителните „водачи“, които се подиграват с наивността и доверчивостта на народа („Мисли в мъглата“, III), другаде злъчно посочва отвратителната природа на буржоазния печат („Мисли в мъглата“, II), на трето място се шегува със злободневни явления в нашето общество („1910“). По-разгърнатата картина на политическите нрави у нас намираме в стихотворението „Криза“. И тук се мярка самовластническата фигура на монарха, той именно решава съдбата на политическата криза. Но вниманието е насочено главно към котерийните борби, към трескавата суматоха на партиите, устремили се да заграбят кокала на властта. Стихът тук е енергичен, лек, напомнящ донякъде стиха на Яворовите „Луди-млади“ и непосредствено внушаващ суетата и припряността на момента:

*Ходят, питат като в съне,
не усещат глад, ни мраз.*

*Всички днес са кат на тръне —
ето кризата у нас.*

Разбира се, сатиричната значимост на стихотворението не е в лекия стих и шеговитата картина, а във вострастеността на политическите партии. Техните користолюбиви домогвания изобличава поетът. Той съвсем недвусмислено посочва егоистичния смисъл на суетнята около политическата криза, за да разкрие изобщо една горчива и типична истина за политическия живот в буржоазната действителност:

*Всички оц неуморими
три ноци веч как не спят.
Мигат ли и пред очи им
все се кокали въртят.*

И тъкмо защото кризата иде да разреши егоистично лични, а не важни социални проблеми, лирическият герой е нехайно-безгрижен към нейния изход. Така Дебелянов не само изобличава търгашеския морал на политическите котерии, но и показва огромната пропаст, която отделя властващите от народа и от честните хора в обществото.

Дебелянов оставя образци на политическа сатира, която е злъчна, остра и същевременно дълбоко художествена. Външно сдържана и обективна, със стаена лукавост и ироничност, тя винаги бие право в целта, отразява важни страни на обществения живот. Тя е остроумна и лаконична, понякога във форма на епиграма. В две само строфи, с находчива антитеза поетът показва несъстоятелността на някое явление или на някоя теза. Ето пример на такава епиграма, която можем да поставим между най-хубавото у нас в областта на този жанр:

*Чел съм нявга, слушал съм да казват
славни и прочути мъдрословци
на уста с презрителна насмешка,*

че народът — туй е стадо овци.

*Помами ги хитро и след тебе
в огъня дори без страх ще додат.
— Може би! Стада съм виждал често,
ала все магарета ги водат!*

Политическата сатира на Дебелянов се заражда от прекия допир с обществената действителност и от будното му гражданско съзнание. Тя е спонтанен отзвук на развълнували го чувства и мисли. Тя дори не винаги е създавана с литературна цел, да задоволи литературни амбиции. Въпросите на ежедневието и на бъдещето, на политическите борби и литературните отношения привличат силно вниманието на поета и на тях той се откликва в творбите си.

Както в цялото творчество на Дебелянов, така и в сатирата му се долавя осезаемото влияние на П. П. Славейков. То се проявява в общата тематика — личния режим, котерийните борби, продажния печат, — в идейно-естетическата позиция. А някъде това влияние изпъква съвсем безспорно и пряко (в „Опак край“ на Славейков също така „всичко се върши по царски кеф“, както и в „Криза“), някои образи видимо се покриват (нехайният воденичар в „Опак край“ и царят-шегобиец в „Орден“). В творчеството на Дебелянов обаче откриваме една черта, която у Славейков почти липсва — това е силният и пряко изразен демократизъм. Отвращението на Славейков към обществено-политическия живот се подхранва от високия му културно-етичен идеал. Той ненавижда простацината, некултурността, изостаналостта в духовния и обществения живот на страната. И отрицателната същност на котерийните борби у нас той вижда по-малко в тяхната антидемократичност, отколкото в низкия обществен морал. В „Опак край“ той саркастично иронизира освен монарха още и политическата изостаналост на народа, който бил само чувал за такива „свещени слова: Равенство, Братство, Свобода“ и „плява под тях дъвче смирено“. Неговият идеал е повече културно-обществен.

Дебелянов несъмнено е също против простацината и изостаналостта. Обаче гневът му срещу обществените нрави има политически и социални подбуди. Той се бори не само за обществена

култура, но и за демократически права, загрижен е за социално-икономическото безправие на народа, за неговото страдание. Образът на народа се усеща в стиховете, без да е нарисуван пряко. Мъчейки се да вникне в идващата 1910 година, поетът със загриженост се пита:

*През тебе пак ли ще се сбират
вити и смели цял рояк
да мислят средства, да прибират
на Пижа сетния петак?*

Народът незримо присъствува и в стихотворението „Криза“, в което, като се изразява безразличие към политическите машинации, се отбелязва, че тези машинации лягат върху гърба на обикновения човек. Защото поетът знае:

*че в червения салон
разни планове се сплитат
зарад нов за нас ярем...
Хатовете там се ритат,
ний „магаретата“ мрем!*

В това „ний“ Дебелянов включва не само бохема „сърс орфанний балтон“, не само онази културна младеж, която нехае пред всякакви безнравствени материални облаги, а и трудовите хора, които хранят цялата паплач от паразити, гешефтери и царедворци. Дебелянов не се отъждествява напълно с народа, но той открито подчертава своето единение с него. Тук е една от най-съществените черти на политическата му сатира.

Проблемите на социалното неравенство, на мизерията и глада, на класовите противоречия в буржоазното общество също намират място в сатирата на Дебелянов, нещо което не може да се каже за когото и да е от неговите приятели-хумористи, нито дори за П. П. Славейков. В това отношение той се доближава до сатиричното творчество на Ив. Вазов и Ст. Михайловски.

Социалната сатира е най-високият *идеен* връх в хумористичното творчество на Дебелянов. В нея се изобличават не отделни частни явления, не буржоазния морал — личен или обществен, — а самите икономически основи, на които се държи този морал. Неопределените и приглушени роптания срещу социалните условия, които проникват в стиховете за личната съдба, тук се превръщат в открита, смела и остра критика на обществото, изградено върху антихуманни устои. „Благоприличният“ и иронично-шеговит тон не скрива непримиримото недоволство от съществуващите социални противоречия. С горчива ирония говори поетът за своята социална онеправданост в живота:

*Всички сме дошли на свят
точно по еднакъв начин,
ала не за всеки врат
същ хомот е бил назначен.*

И поетът с шеговит, но пълен с горчива ирония тон посочва поразяващите социални контрасти. При това той има съзнанието за жестоката несправедливост в обществото. „Мазният дял“ получават не най-достойните, а „тлъстият banker“. И виновна за това не е някаква фаталистична, свръхестествена сила (защото всички са дошли на свят точно по еднакъв начин!), а социалната уредба.

Трябва да се изтъкне, че в своята социална сатира Дебелянов навлиза дълбоко в същността на буржоазната действителност, разбира нейната антихуманна природа. Той не е злъчен и неудържим като Ст. Михайловски, но той вярно се ориентира в причините за социалното неравенство. За него недъзите на обществото не са толкова на морално-културна основа, колкото на икономическа. Тази истина се долавя още в иронията му към „тлъстия banker“, на който „някой много зъл присъди“ блага и доволство. Но особено ясно се прокарва тя в стихотворението „Война“. С подчертано романтични багри подобно на онези в „Кръстопът на бъдещето“ поетът рисува грандиозния двубой между оня „войнствен и смел“ идеалист, вдигнал се на борба срещу „всяка низка земна цел“ и Низостта. Героическият устрем обаче е в същото време и трагичен, защото двубоят е неравен. Низостта не е сама, тя има мощен съюзник — Глада. Оказва се, че най-страшният

враг на човека в съвременното му общество не е Низостта, а Гладът, не от морално, а от материално естество. Използувайки алегорични средства, каквито срещаме и в „Грижа“, Дебелянов прехвърля тежестта на критиката от морална върху социално-икономическа плоскост. И тук е най-голямата идейна победа на Дебелянов — сатирика. Защото той се домогва до материалистическата истина, че всяка чисто морална борба ще остане безплодна, ако не се насочи и срещу социално-икономическите устои на обществото. Благороден и храбър е бунтът на героя във „Война“, но той е романтичен, обречен на несполука, защото срещу него са крепителите на безчестното в живота — мизерията, глада, експлоатацията. Когато борбата се поведе и срещу глада, когато той бъде победен и веригите на икономическата зависимост бъдат разкъсани, тогава ще изчезне и почвата, подхранваща Низостта. Ето оттук произтича оптимистичният патос на „Война“ и затова вместо резигнация и отчаяние пред всемогъществото на Низостта стихотворението завършва с патетична тирада, с войнствен призив:

*Хулете, братя, Низостта,
ала преди да ви връхлети,
чрез всички низости в света
съюзника ѝ победете!*

Като сравняваме хумора и лириката на Дебелянов, изпитваме отначало чувството, че те са създадени от различни автори — с различни художествени разбирания и с различен поглед за живота. В същност принципна разлика между тях няма, като изключим социално-тенденциозния характер на сатирата му. По своите идейни и нравствени основи и двете са единни. Докато особеностите на лирично-романтичния и на елегичния жанр го карат да приглушава социалните чувства, то в сатиричните произведения гражданските възмущения избухват несдържани от каквито и да е естетически предубеждения. Това придава на хумора му изключително значение за опознаване на неговата личност. В него се откроява „другият“ Дебелянов, социално-отзивчивият гражданин, свободен от литературни доктрини, безмилостен към злото. Ако в лириката си поетът утвърждава по позитивен начин своите високо етични идеали,

то чрез сатирата си утвърждава същите тези идеали, като изобличава силите, които пречат за тяхното осъществяване в живота.

[1] Писмо до *Н. Лилиев* от 9. XI. 1912 г., в книгата на Вл. Русалиев, с. 99. ↑

[2] *Тихомир Геров*. В казармата и на фронта с Димчо Дебелянов, с. 113. ↑

[3] Цитирано в книгата на Т. Геров, с. 23 (р.м. — Г. М.) ↑

[4] *Николай Лилиев* е говорел пред свои близки, че Дебелянов би се обърнал в гроба си, ако чуе как сега някои хвалят тия негови стихотворни „шеги“. (Вж. Николай Лилиев, Съчинения, 1964, т. I. с. 382. Бележки от Георги Константинов.) ↑

[5] Цитирано в книгата на Вл. Русалиев, с. 100. ↑

[6] *Амер* (псевдоним на Дебелянов), „Разсеян разказ“, в. „Оса“, бр. 7, 1910 г. ↑

[7] *Тафт* (друг псевдоним на Дебелянов), „В този миг“, в. „Оса“, бр. 8, 1910 г. ↑

[8] *Владимир Русалиев*, цит. книга, с. 108. ↑

ЗАКЛЮЧИТЕЛНИ ДУМИ

Малко са поетите в българската литература толкова обаятелни като Димчо Дебелянов. Неговите възторжени химни за любовта, неговите задушежни елегии за човешката нерадост ни покоряват още в ранни ученически години и стават неразделна част на духовния ни и естетически свят за цял живот. От стиховете му се излъчват светла красота, възвишено благородство и хуманност, които властно увличат към висините на човешката мечта. Дебелянов е обаятелен едновременно и с ярката си лирика, и с привлекателната си личност, и с трагичната си жизнена съдба. Самият му живот е една елегична поема, а лириката му — поетическо претворяване на този живот. Може би тъкмо това създава около него своеобразен романтичен ореол, който отпраща чувствата и въображението към някакъв свят далечен, нереален и непостижим. В същност той е бил твърде земен, твърде обикновен и реален. Времето само е отвеяло сивия прах на ежедневието, легендата е засилила някои романтични черти в живота и образа му. Но той дори и в светлината на литературните легенди не се канонизира, не се превърна в студена икона, която възхищава, но отблъсква хората. Между него и читателя винаги съществува пряк и непринуден контакт, една интимна взаимна връзка, едно усещане за неподправеност на личността и лириката му. Ето защо читателят не просто се възхищава от съвършената му поезия, не само го цени като поет, но го обича с искрена любов, чувствава го близък.

Несъмнено значението на Дебелянов се определя предимно от жизнено-естетическото съдържание на поетичното му творчество. Обаянието му обаче извира от едни други, по-интимни особености на неговата лирика и личност, които определят естетическата багра на творбите му, придават им неповторим аромат и по непосредствен път привличат симпатиите на читателя.

Тук най-напред би трябвало да споменем изповедността на лириката му. Фалшът във всичките му форми и степени е не само чужд, но дори и немислим в нея. Поетът говори топло и безизкуствено за своите преживявания и размисли, за своите мечти и нерадости. С

непринудеността си той ни спечелва, дори и когато съзнаваме заблужденията и увлеченията му. Единственият стремеж у Дебелянов е да сподели чувства и болки, да въплъти в образ онова, което дълбоко го вълнува. Той сякаш не твори литература, сякаш е безразличен към общественото-литературната съдба на своите произведения, макар да знаем колко сериозно и отговорно е работил върху тях и колко внимателно се е прислушвал в чуждите мнения. Художественото творчество за него не е професия, занаят, а вътрешна необходимост на поетичната му натура, която е намирала отдушник в стиховете, отдушник, който е трябвало да задоволи чисто естетически ламтения. Стихотворенията му са се раждали, както се ражда народната песен — свободно, непринудено и безкористно. Той пише само когато не може повече да възпира образите, покорили въображението му. Литературната слава никак ле го блазни, дребнавите амбиции са му неприсъщи. Не случайно толкова време той не събра и не издаде сам стихотворенията си, не изяви претенции за признание, не изневери на призиването, за да се зашуми около името му. Той не пише за нищо, което дълбоко да не е почувствувал, не говори за неща, в които сам не е уверен, не подражава никому, за да бъде ефектен. Той не се пригажда към ничии разбирания и вкусове, а следва повелята на собственото си сърце и на изострения си естетически усет. Той понякога греши — в тона на чувството, в разрешението на идеята, в едни или други увлечения. Обаче той винаги е искрен и откровен. И тъкмо поради това в поезията му няма да открием ни следа от литературщина, от литературна поза, от наивни уловки да се хареса на читателите и на критиката.

Изповедността води след себе си задушност и простота. Дебелянов, който разкрива толкова чисти пориви и толкова потискащи нерадости, никога не натрапва личността си, никога не кокетира със своето благородство, страдания и мисли. Нито за момент той не се поставя над читателя, за да му внушава натрапчиво собствените си идеи и настроения или да му вещае пророчески „открития“. Стиховете му са интимна и задушна беседа с близък и сърдечен приятел или още по-точно, непринуден лиричен монолог със самия себе си за неща, които са важни и за другите.

А човек говори със себе си открито, честно и без предвзетост. Поетическата образност в стиховете на Дебелянов е в много отношения

условна и романтично-приповдигната — качества, които лесно и твърде често водят до пустозвънка фразеология и маниерност. А той съумява да избегне и едното, и другото. Езикът му е условен, но точен; тонът, особено в ранната лирика, е приповдигнат, но безизкуствен.

Въпреки че пресъздава сложни и противоречиви преживявания, въпреки съгъстените контрасти и резките преходи в настроенията, у Дебелянов няма реторика и крещящи дисонансни ноти. Сякаш той се страхува да не изпадне в афектация, да не наруши задушевната интонация. С редки изключения всичко е казано под сурдинка — тихо, спокойно, като тъжна изповед. И когато разкрива собствените си нерадости, и когато изразява състрадание към човешките неволи, той е „съзерцателен“. Разбира се, неговата „съзерцателност“ е далече от безразличието и студенината на закоравелите естети. Тя показва само, че той избягва грубия тон, резките звуци, че той самовгълбено се вслушва в ударите на своето сърце и във воплите на онеправданите.

Може би тази приглушеност на преживяванията, мекотата на поетическата изява, съчетани със стремежа към музикално-ритмичен и пречистен език, внушават впечатлението за изящество в Дебеляновата лирика. Дебелянов съчетава значимостта на съдържанието с изяществото на поетическата форма. Но изяществото у него е нещо повече от поетически изказ. То е вътрешна стилова черта, която характеризира особеностите на психологията, такта на поета, светоусещането и душевния строй, естетическата багра на идеите и чувствата. То се проявява във възвишеността на емоциите, в пастелната мекота на картините и финеса на лирическия герой.

Не е чудно тогава, че благородството е едно от вътрешните достойнства на неговата лирика. Мечтата като светъл лъч пронизва всичките му стихове. Неугасимият устрем към човешки съвършен свят, дълбоко нравствен и очистен от безобразното, непрекъснато го издига високо над житейската суета, над дребнавото, егоистичното и пошлото. И Дебелянов неудържимо ни влече към този свят на възвишени идеи и чувства, на красиви полети и духовни съзерцания.

Димчо Дебелянов

Димчо Дебелянов на екскурзия в Атина

Димчо Дебелянов и художника Георги Машев

Димчо Дебелянов, Минерва Русимова и Пенка и Гьончо Белеви

Димчо Дебелянов — ученик в I мъжка гимназия, София, 1904 г.

Димчо и Илия Дебелянови между другари от I мъжка гимназия

Портрет на Димчо Дебелянов от художника Георги Машев

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.